שבט רומניה

כתב־עת לתולדות יהדות רומניה

1

מאי 1977

יוצא לאור על־ידי התאחדות עולי רומניה בישראל, רחוב אילת 8, תל־אביב

המערכת: מאיר ויזן, זאנן כהן, א. ב. יפה, יצחק לוקא, יצחק קורץ, ש. שפרמן

מזכיר המערכת: אהרון גל־גולדנטל

SHEVET ROMANIA שבט רומניה

תוכן העניינים

	עמ׳
י. ק. — בפתח	ג
יצחק קורן — האם הקיץ הקץ על ערכי יהדות מזרח אירופה?	ה
יעקב גלר — הקהילות ברומניה (לפי השאלות ותשובות של הרב רולר מניאמץ)	יח
ראול סיניאול — „קהל גרנדה״ (עובדות נשכחות על עברם של היהודים הספרדים בבוקרשט)	כא
בחוברת זו	כד

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2024

המחיר: —.15 ל״י — מנוי לשנה: —.60 ל״י.

„כל ימי חשבתי כי חייבים לעשות פימבי לאוצר הרוחני היהודי שברומניה. שם היתה הספריה היהודית במולדובה, בדיוק כמו בספריה, רוויה ב „ י ד י ש ק י ט", היתה לה ארשת יהודית :נוהג יהודי. שם היו המקורות הזכים של הנוסח היהודי־הספרדי של ה ש ב ט. שם היה נשמע הניגון המיוחד של ה ש כ ב ה היהודי. למה להחריש על זה? חייבים לעשות משהו"

יעקב גרופר

דפוס „לחב" בע"מ, תל-אביב, טל. 36564

בפתח

סבורים אנו כי הגיעה השעה שנקדיש יתר תשומת־לב לתולדות השבט היהודי ברומניה. כי שבט זה הוא מקור חשוב להבנת היבטים שונים במיגזר היהודי של מזרח־אירופה שהיה אחד המוקדים העיקריים לגיבושו ולעיצובו של עמנו בדורות האחרונים. אין אנו באים להתחרות עם מישהו ואף לא לבטל חו״ח מאמציהם של אחרים, אך אנו ניגשים למלאכה זו מתוך השאיפה להקדיש יותר מאמצים לחקר, עיון וגילוי תולדותיה של יהדות רומניה, על־ידי פירסום דברי מחקר, תעודות ורשומות הקשורים בהתפתחותו של שבט זה.

אף כי נעשו בשנים האחרונות נסיונות לפרסם עבודות שונות על אי אלו פרשיות מתולדות יהדות רומניה, עדיין נותרה ההיסטוריה של שבט זה קרקע בתולה. מכאן נובעת החלטת האירגון המרכזי „התאחדות עולי רומניה בישראל״ ליטול על עצמו משימה חשובה זו. אנו חשים כי זוהי חובתנו ליהודי רומניה, אלה שנותרו עדיין שם ואלה היושבים בישראל, להביא לפניהם דפים בתולדות השבט שבתוכנו נולדו, גדלו וצמחו. וחובתו כלפי כלל ישראל היא לרכז מידע על השבט שלנו, אופיו וייחודו.

הגילויים הסוציאליים, הכלכליים והתרבותיים של יהדות רומניה הם מן הגורמים הראשיים של יהדות מזרח־אירופה בכללה. ויש להצטער שאך מעט חומר תיעודי הגיע לידי כותבי דברי ימי עם ישראל בדורות האחרונים, כיוון שרוב החומר נכתב והשתמר רק בשפה הרומנית. חובתנו היא לגאול מידע חשוב זה ולהעמידו לרשות ההיסטוריונים והחוקרים.

במאה השנים האחרונות שטף גל של אירועים את יהדות רומניה ושינה את צביונה. קהילה זו, שמנתה למעלה משמונה מאות אלף יהודים סמוך לפרוץ מלחמת העולם השניה, עברו עליה זעזועים קשים שהפחיתוה מבחינה מספרית ופגעו במוקדיה החברתיים. בסיסה העיקרי היה יהדות הריגאט (רומניה הישנה), שנוצר מאיחודן של שתי הנסיכויות, מולדאוויה וואלאכיה, בשנת 1859. את עצמאותה המדינית השיגה רומניה המאוחדת בשנת 1878. המיפנה החשוב בתולדות הישוב היהודי ברומניה חל עם גמר מלחמת העולם הראשונה, כאשר ליהודי הרגאט הצטרפו יהודי ביסאראביה (חבל הארץ הצפון־מזרחי שהיה תחת שלטון רוסיה משנת

1812) וכן יהודי בוקובינה וטראנסילבאניה. אחרי 1918 היה הישוב היהודי ברומניה מורכב מארבעה חבלים שונים, שכל אחד מהם הביא עמו מאופיו וייחודו. התר־בויות השונות השפיעו זו על זו ואט־אט נתרקמה מסכת חיים משותפים. בתקופה שבין שתי המלחמות התקיימו יחד תחת השלטון הרומני שבטים יהודים שונים, בעלי מנהגים משלהם ותפיסות משלהם. המגמה היתה למצוא דרכים ליתר תיאום ושיתוף בין החלקים השונים, שכל אחד מהם היה קשור בתרבויות זרות שונות (הרוסית, הרומנית, ההונגארית, האוסטרית).

מה היו תוצאות המאמצים ללכד את חלקי יהדות רומניה בתקופת עשרים השנים האלה? נסיון זה חורג בחשיבותו מתחום יהדות רומניה בלבד ועל־כן חשוב שננסה לזרוע אור על אספקטים שונים של הבעיה, ממנה ניתן להסיק מסקנות גם לגבי יתר חלקי עמנו.

בחוברת הראשונה של כתב־העת הזה הננו מטפלים בסוגיה אחת, שהיא נדירה אצל יהדות מזרח־אירופה. כידוע, נמנים יהודי רומניה עם השבט האשכנזי של יהדות מזרח־אירופה. אך בקרב יהדות רומניה נתקיימה גם הקהילה הספאניולית, בעיקר ברומניה הישנה. קהי־לה ספרדית זו שמרה על ייחודה ועל נוסח החיים המקורי שלה, בתחום הדת והתרבות. אך אנו מוצאים גם נקודות מגע שונות ואף מגמת ליכוד לשם עמידה משותפת עם הקהילה האשכנזית, בעיקר בימי מצוקה. היו תהליכים שונים שקירבו את מנהיגות הספרדית אל מנהיגות האשכנזית, והיו גם מקרים רבים של „נשואי תערובת" בין שתי העדות. זהו פרק רב־עניין בתולדות יהודי רו־מניה, וחבל שידוע רק מעט עליו. נדמה לנו כי שיתוף הפעולה בין שתי העדות האלה ברומניה יכולים לשמש לקח לתופעות שונות בחברה שלנו במדינת ישראל.

בדפי החוברות האלה נשתדל לרכז חומר על תולדות יהודי רומניה שחשיבותו חורגת מעל ומעבר למסגרת השבט האחד והמיוחד הזה. ואנו מודעים למידת האח־ריות המוטלת עלינו והמחייבת אותנו לעבודה מסורה ומדוייקת.

מתוך תקוה למלא את המשימה שנטלנו על עצמנו הננו מביאים לפני קהל הקוראים את הגליון הראשון של „שבט רומניה".

י. ק.

יצחק קורן

האם הקיץ הקץ על ערכי יהדות מזרח־אירופה?

לפני שלושים שנה, במאמר „היהודי הגלותי" כתב חיים גרינברג: „היהודי הגלותי צעד במרחבי עולם חשוך (בכל אופן כך ראה הוא את העולם) ופנס בידו. אמנם הפנס נשאר בידו, אך השמן הולך וכלה. היהודי מתחיל לחיות בחוץ ובידו פנס כבוי. מכאן המשבר, הניכור לעצמו, הניתוק והכמיהה לשורשיות".

באותה עת פירסם אברהם יהושע השל ז"ל מסה בשם „היהודי המזרח־אירופי" בה הוא אומר: „יבוא יום ויתגלה האור הגנוז של התקופה המזרח־אירופית. אפופיאה זו היתה השיר השירים בתולדות העם היהודי באלפיים שנות קיומו האחרונות".

בשתי המובאות האלה ניתן לדעתי לתמצת את התפקיד העצום שיהדות מזרח־אירופה מילאה בתולדות עמנו בגולה.

יהדות מזרח־אירופה היא תוצאה של נדודי היהודים באלף השני של הגלות, נדודים אשר שינו את הגיאוגרפיה והדמוגרפיה היהודית מצד אחד וגיבשו אותן בדפוסים חדשים לעומת האלף הראשון של הגלות. מעת חורבן הבית השני ועד למאה העשירית ישבו עוד כ־80% מהעם היהודי במזרח־התיכון. רק בסוף האלף הראשון קם המרכז היהודי בספרד, וזמן לא רב אחרי כן, כבר במאה האחת־עשרה אנו מוצאים קהילות גדולות וחשובות בצרפת, אשכנז ואנגליה. תקומת המרכזים היהודיים החשובים במערב־אירופה הביאה בעקבותיה לידי פגישה והתנגשות רצינית בין היהודים לבין העולם הנוצרי, התנגשות שנשאה בחובה את המאורעות הטראגיים של מסעי הצלב במאות הי"א, הי"ב והי"ג בגרמניה, צרפת ואנגליה וגירוש היהודים מצרפת ואנגליה ובמאה הי"ד פרשת הדמים בשל עלילת הבארות המורעלים בגרמניה. תהליך זה הגיע לשיאו בגירוש ספרד בסוף המאה החמש־עשרה.

חיסול המרכזים היהודיים במערב אירופה, וצמצומם עקב פרעות דמים בגרמניה, הניעו רבבות יהודים לנדוד מזרחה — יהודי גרמניה וצרפת הצפונית הלכו לפולין ולארצות אחרות במזרח־אירופה (בוהמיה, מוראביה, הונגריה ורומניה) וגולי ספרד מצאו מקלט בקיסרות העותומנית, ובראש וראשונה בגלויותיה האירופיים: יוון, בולגריה, סרביה ואנטוליה. מאה ומאתיים שנה אחרי הגירוש תקעו חלק של יהודי ספרד את אהליהם בהולנד, צרפת ואנגליה ומיעוט קטן גם בגרמניה.

לפי הרשומות, הגיעו אמנם ראשוני היהודים לפולין במאה העשירית, אך אלה היו קבוצות קטנות וריישומן לא ניכר בתולדותיה של יהדות פולין המעטירה. רק במאה החמש־עשרה והשש־עשרה עולה על במת ההיסטוריה של עמנו בכל עוזו וגדולתו המרכז היהודי הזה, והמצב נמשך עד לחורבן הגדול, בימי מלחמת העולם השניה.

אמנם גם יהודי פולין ידעו זמנים קשים, גזרות מידי השלטונות ופרעות מידי ההמונים ששוסו ע"י הכמורה הנמוכה, בייחוד היה המצב קשה ואכזרי במאה ה־17, כאשר נספו רבבות יהודים מידי הקוזאקים, שהתקוממו נגד משעבדיהם, ה„שליאכטה" הפולנית (האצולה), והשמידו עשרות קהילות יהודיות, ובמלחמות הפולנים עם השוודים, שאף מידיהם ניספו אלפי יהודים, בעיקר בגלילות הצפוניים של מלכות פולין. בכל זאת היה יחס המלכים (מבית

יגאלנו במאה השש־עשרה וסטפן באטורי ויאן סובייאסקי במאה השבע־עשרה) טוב לאוכלוסיה היהודית, והם אף העניקו ליהודים זכויות רחבות ושלטון־בית שאפשר לדמותו לאוטונומיה בבבל תחת שלטון הפרתים.

בעת שהישובים הגדולים במערב אירופה חוסלו ע״י גירושים או נתדלדלו ע״י רדיפות (מסעי הצלב, בארות מורעלים ועוד) גדל ונתעצם הישוב בפולין ובארצות השכנות והכמות נהפכה גם לאיכות. פולין ובצדה בוהמיה ומורביה, הפכו במאה השש־עשרה והשבע־עשרה למרכז התורני הגדול ביותר, וירשו למעשה את המרכזים בספרד, צרפת, וגרמניה, שחדלו להתקיים או נדלדלו. במאה השמונה־עשרה התחוללה בפולין (יש לזכור שגם אוקראינה וליטא ורוסיה הלבנה היוו חלק ממלכות פולין הגדולה) אחת המהפכות הרוחניות החשובות והגדולות ביותר בתולדות עמנו — החסידות — שמפירותיה אנו נהנים עד היום. קיצורו של דבר, מאז המאה השש־עשרה התגבש והלך במזרח־אירופה שבט יהודי יחיד במינו, שבמשך ארבע מאות שנה היה מוקד של יצירה רוחנית־תרבותית, יצירה עתירת נכסים, שפירנסה וקיימה את רוב העם, ובמאה התשע־עשרה וראשית המאה העשרים הצמיחה ענפים גדולים וחשובים בכל קצות תבל.

*

בסוף המאה הקודמת (1880) חי רוב מנינו ובנינו של העם היהודי במזרח־אירופה, כ־75% מכל היהודים בעולם. כאן המקום לציין שעם חלוקתה של מלכות פולין בשלהי המאה ה־18 (החלוקה הראשונה נתקיימה ב־1772, השניה ב־1793, והשלישית, וממנה חיסולה של פולין כמלוכה ריבונית ב־1795) יצאה האוכלוסיה היהודית מרשותה של פולין והוכנסה לרשותן של רוסיה הצארית ואוסטריה ההבסבורגית.

בשנות השמונים נתחולל מפנה בדמוגרפיה של יהדות מזרח אירופה. המצב המדיני הקשה, בעיקר ברוסיה הצארית, שבגבולותיה חי למעלה ממחציתו של העם היהודי, דחפו חלקים גדולים של האוכלוסיה היהודית להגר למערב. פלגים לא גדולים הגיעו לגרמניה, אנגליה וארגנטינה, וזרם גדול נהר ללא הפסק, עד מלחמת העולם הראשונה, לצפון אמריקה. היתה זו הגירה המונית: במשך 50 שנה עברו מארצות מזרח־אירופה כחמישה מיליון יהודים שהקימו את הקיבוצים בצפון אמריקה, אנגליה, דרום אמריקה, דרום אפריקה ואוסטרליה, והניחו את היסוד למדינת ישראל.

בנדודיהם הביאו עמם יהודי מזרח־אירופה למערב את אורח־חייהם המיוחד, את ערכי התרבות שיצרו במשך דורות, את לשונם העממית, שהחל מהמחצית השניה של המאה הי״ט הצמיחה ספרות גדולה ועשירה ביידיש, וכן את התנועות החברתיות שהולידו באותה עת — את הציונות והסוציאליזם היהודי לגווניהם.

במשך 50 שנים אלה נשתנתה בצורה ניכרת המפה היהודית העולמית. על אף הריבוי הטבעי הגדול אצל יהודי מזרח־אירופה, שמילא במידה רבה את החלל שנוצר עקב יציאתם של המוני המהגרים, הופחתה האוכלוסיה היהודית במזרח אירופה באחוזים (אם כי לא במספרים אבסולוטיים). במקום 75% מכלל היהודים בעולם ב־1880, היה מספרם בפרוץ מלחמת העולם השניה 46%; ולמעלה מהמחצית השניה של העם היהודי הורכבה כך: במערב אירופה — 14%; בצפון ודרום אמריקה, דרום אפריקה ואוסטרליה — 32% ו־8% במזרח הקרוב.

בין שתי מלחמות העולם גדל הישוב בארץ־ישראל בממדים ניכרים, בעיקר ע״י עולים מארצות מזרח־אירופה. ההגירה לארץ־ישראל נתייחדה מהגירת יהודים לארצות אחרות — ולא בכדי מכונה היא עליה ולא הגירה — בזה שכאן נקבעה מטרה לאומית מראש — הקמת

תשתית לכינון בית לאומי וחידוש הממלכתיות העברית. חמש העליות — עד לעליית יהודי גרמניה לאחר כינונו של המשטר הנאצי — היו רובן ככולן מזרח־אירופיות, ויהודי פולין, ליטא, רומניה וברית־המועצות (אלה שהספיקו לצאת מרוסיה בדרכים בלתי ליגאליות בשנותיו הראשונות של המשטר) בנו את היישוב העברי החדש בארץ והטביעו את חותמם על ייחודיותו. רק עם קום המדינה, התחילו לבוא לארץ בהמוניהם יהודי ארצות האיסלם, המהווים כיום למעלה מ־50% מכלל האוכלוסיה היהודית במדינת ישראל.

בפעם הראשונה בתולדות העם היהודי נפגשו על אדמת־ישראל יהודי המזרח והמערב שהמוניהם (כאן הכינויים „מזרח" ו„מערב" מכוונים — הראשון ליהודים יוצאי ארצות האיסלם; והאחרון ליהודים יוצאי אירופה ואמריקה), בעלי נוסחים ותרבויות שונים. זה שנות דור שהעם היושב בציון מחפש דרך למזג את שני הנוסחים ולצקת נוסח חדש, ישראלי, שיכלול את הנצחי, המפרה והקבוע בשני הנוסחים.

מהפיכת אוקטובר ברוסיה ניתקה מיהדות מזרח־אירופה שלושה מיליון יהודים. הענף הפורה והתוסס ביותר של העם היהודי. מסך הברזל שירד על הישוב היהודי הגדול הזה (למעלה משליש של יהדות מזרח אירופה) החזיקו בבדידות כמעט מוחלטת מבחינה לאומית, נוסף לכך שהמשטר הקומוניסטי גזר איסור חמור על הלשון והתרבות העברית, בהכריזו על התנועה הציונית כתנועה אנטי־מהפכנית, והשלטונות נקטו באמצעים דראסטיים מחמירים והולכים, נגד כל פעילות ציונית ועברית והחניקו ללא רחם כל ניצן בתחומים אלה בחיי היהודים. היאלמותה של יהדות רוסיה היתה מהלומה קשה מאוד לעם היהודי, ובראש וראשונה ליהדות מזרח־אירופה.

בכל זאת הוסיפה יהדות זו על קיבוציה (פולין, רומניה, ליטא, לטביה, ובמידה מסוימת גם צ׳כוסלובקיה והונגריה) למלא תפקיד ראשון במעלה ברוח העם, ועד למלחמת העולם השניה היתה הגורם הדינאמי והתוסס ביותר בעם היהודי כולו לתפוצותיו. השואה, שכילתה את רוב מנינה ובנינה של יהדות מזרח־אירופה והשמידה שליש מן העם היהודי כולו, הכריתה את השבט הגדול והחשוב הזה, ושרידים בלבד נותרו מאלפי קהילות, שרובם המכריע מיאנו לשקם את חייהם בארצות מוצאם. רובם הגיע עם קום המדינה לארץ, ומיעוטם היגרו לארצות־הברית, קנדה, דרום אמריקה ומערב אירופה.

אם אנו מעלים כיום את נושא יהדות מזרח־אירופה כגורם בעל השפעה בתוך העם היהודי, ברור לכל, כי הכוונה אינה לשרידים של אותן קהילות החיים בתחומיה הגיאוגרפיים של מזרח־אירופה, לרבות ברית־המועצות, אלא ליוצאי מזרח־אירופה, לבניהם ולנכדיהם, שבמשך מאה שנה כמעט — אם אנו קובעים בשנת 1881 כשנת התחלת ההגירה הגדולה של יהודי רוסיה לאמריקה, ארץ־ישראל, ארגנטינה וגם למערב אירופה, — ומהגרים אלה הקימו למעשה את הקיבוץ היהודי הגדול בארצות־הברית, את הקיבוצים בדרום־אמריקה, קנדה, דרום־אפריקה ואוסטרליה, והניחו את התשתית למדינת־ישראל.

ב

במה מתבטא ייחודה של הקהילה היהודית במזרח־אירופה, מה טיבה ובמה נשתנתה משאר שבטי ישראל? בתהליך ההיסטורי הסתעפה יהדות מזרח־אירופה מיהדות אשכנז, שם השמור לה עד היום ולא בכדי. שהרי גם שפת הדיבור וגם לשון היצירה הספרותית שלה, גזורה מהלשון האשכנזית, ואף־על־פי שבמשך הדורות לבשה יהדות זו צורות אחרות ויצרה נכסי־רוח ואורחות־חיים משלה, שהיו לא פעם מנוגדים לאלה של יהדות אשכנז, הרי קיימה בכל הדורות עד לסוף המר והנמהר שפקד את כל שבטי ישראל באירופה (להוציא את הישוב היהודי באנגליה), קשרים הדוקים ביותר עם יהודי גרמניה, קיבלה השפעה מהם

ואף השפיעה עליהם השפעה חוזרת. ברם, החל מהמאה החמש־עשרה נתייחדה יהדות מזרח־אירופה מאמה־הורתה — יהדות גרמניה — ייחוד שגבר והלך במשך הדורות, שהעמיד אותה בדרך התפתחותה בתנאים עדיפים, שהקלו עליה לעצב את דמותה. תנאים עדיפים אלה היו מותנים ברמה התרבותית של העמים בתוכם התיישבו ולצדם חיו מאות בשנים. הרמה התרבותית הנמוכה של גויי הארץ שמרה את יהודי מזרח־אירופה מקבלת השפעה מהם ולא כל שכן מלהיטמע בתוכם. העליונות הרוחנית־תרבותית של החברה היהודית ביחס לחברה הלא־יהודית, העניקה ליהודי המזרח־אירופי בטחון עצמי וחרות בהתנהגותו ובהתבטאותו; ההכרה העצמית של היהודי המזרח־אירופי איפשרה לו להפגין את יהדותו בגאווה ולהתהלך בקומה זקופה על אף תנאי הגלות הקשים. עד לדורות האחרונים לא עמד היהודי הפולני או הליטאי לפני סכנת טמיעה, וגם האמנציפאציה במערב ותנועת ההשכלה, לא עירערו את אושיותיו ונגעו רק בקצות המחנה. אמנם לא רק הנסיבות והתנאים החיצוניים עיצבו את דמותה של הקהילה היהודית במזרח אירופה, אבל נעלה מכל ספק הוא שתודות להם נתגבשו ביתר קלות דמותה וצביונה.

שפר חלקה של היהדות האשכנזית, ובייחוד של הענף המזרח־אירופי שלה, לעומת היהדות הספרדית, אשר במשך כל דורות התפתחותה (מהמאה השמינית, כשהיהודים חזרו לספרד לאחר גירושם) קיבלה השפעה מהתרבות הערבית שהגיעה לשיא התפתחותה בימי־הבינים. בהיות החברה הערבית־ספרדית פתוחה הרבה יותר מהחברה הנוצרית, היא השפיעה השפעה ניכרת על החברה היהודית בספרד, שמראשיתה היתה פתוחה לקבלת השפעה. בגלל היחסים הקרובים עם החברה הערבית־מוסלמית, הועמדה לעתים קרובות יהדות ספרד לפני עימות תרבותי־דתי עם העם השליט, ואחרי כן, בתהליך ה„רקונקוויסטה", כפתה עליה הכנסיה הקתולית ויכוחים פומביים בשאלות דת, שהיו כרוכים בסכנות גדולות לפרט ולכלל. תנאים אלה הטביעו את חותמם על הקהילה הספרדית הן בתחום החשיבה, הן בהתנהגות וביחסי שכנות, שחייבו איפוק וריסון עצמי.

לעומת נוסח ספרד המאופק, שבחיצוניותו נשתנה במעט מנוסח החיים של העם השכן, היה נוסח אשכנז במהדורתו המזרח־אירופית חופשי יותר וסוער, והוא בא לידי ביטוי במנהגים, בלבוש ובלשון, שייחדו והבדילו את היהודי המזרח־אירופי משכניו הגויים. לא באקראי דיברו יהודי ספרד קודם ערבית ואחר־כך ספרדית, ויצירתם ההגותית, (שהרי ההלכה והשירה נוצרו בעברית) היתה **בערבית**, בעוד יהודי מזרח־אירופה הביאו עמם מארץ אשכנז את ה„עברי־טייטש" שהתפתחה ליידיש, ולא היתה שום סתירה ותחרות בין שפת הדיבור העממית, **יידיש**, לבין **עברית**, לשון הקודש, ושתי הלשונות התקיימו יחד בשלום.

רגש העליונות של היהודי המזרח־אירופי לגבי הגוי, העניק לו את העוז להפגין את יהדותו ואורח־רוחו כלפי חוץ, ולהפנות את אונו ומרצו לבנין חייו הפנימיים הדתיים־לאומיים.

צודקים ההיסטוריונים הקובעים שהיהודי המזרח־אירופי חש פחות את מועקת הגלות מאחיו במערב ובמזרח (הכוונה לארצות האיסלם). ביתו, כלומר העיירה היהודית הטיפוסית, היה גם מבצרו, ובגבולותיו חש את עצמו בטוח ובן־חורין. העיירה, שרק בשוליה ישבו גם גויים, היתה כולה יהודית, האווירה היתה יהודית ואורח־החיים היה יהודי. כאן, בעיירה, ובערים הגדולות בשכונה ובפרבר היהודי, חי היהודי לא רק בתוך עמו, אלא שגם החוקה ותקנות החיים היו יהודיים. המוסדות השונים, הדתיים, החינוכיים והפילנטרופיים, התנהלו לפי ההלכה ועל פי התקנות שתיקנו גדולי ישראל. לא נפריז אם נאמר ששלטון הבית על מסגרותיו השונות, שהיהודים קיבלו מרצון את מרותו והעניקו לו סמכויות, שימש פרוזדור, הכנה לתשתית שעליה נכונה מדינת ישראל.

הקיבוץ בפולין, הגדול והחשוב ביותר ביהדות מזרח־אירופה, היה במשך מאות שנים, המעבדה לעיצובו וגיבושו של אורח החיים העצמאי היהודי. יד ביד עם קבלת עול המלכות, קיבלו היהודים מרצון את מרות הרבנים וראשי הקהל, שקבעו דרכי נוהג ונוהל, חובות וזכויות, במסגרתם חיו. מאתיים שנה היה קיים בפולין מוסד עליון, שהוכר ע״י השלטונות — ועד ארבע ארצות — והיה מעין ממשלה פנימית של יהודי פולין. בתי־הדין היו יהודיים. בראשם עמדו דיינים, גדולי תורה, שפסקי־דינם היו תקפים ללא עוררין. והיה אם פרץ סכסוך בין קהילה אחת לחברתה היה ועד ארבע ארצות, שהתכנס פעמיים בשנה, האינסטנציה הגבוהה אשר לפניה הובאו טענות הצדדים, ופסק־הדין שניתן על ידיה היה בר־תוקף גם בעיני השלטונות.

גם אחרי פירוק ועד ארבע ארצות (1764) הוסיפה יהדות פולין, (עם חלוקת מלכות פולין לגלילות שעברו לרוסיה ולאוסטריה בשנת 1772) לחיות באותו אורח־חיים עד לתקופה האחרונה.

יהדות מזרח־אירופה הצטיינה בעממיותה ובפשטותה. גדולי התורה, הפוסקים ומפרשי ההלכה, השתדלו לעשותה מובנת וברורה לכל. הם פירשו והסבירו את המצוות שהיהודים מבני כל השכבות, לא רק יתחייבו לקיימן אלא גם יבינו את טעמן ומשמעותן. גדולי התורה בפולין וליטא לא עסקו בפילוסופיה ולא ניסו להדביק תו פילוסופי להלכה. לא בכדי קרא הרמב״ם לספרו הפילוסופי הגדול „מורה נבוכים״, שכן יהודי ספרד המשכילים, הספקנים נזקקו ל„מורה״ שיחלץ אותם מן המבוכה שהפילוסופיה זרעה בלבם; לעומתם לא נזדקקו יהודי מזרח־אירופה כל עיקר ל„מורה״ כזה, כי הם היו שלמים באמונתם, לפחות עד דור ההשכלה.

בעוד חכמי ספרד נתנו מעיניהם במחשבה המופשטת, נתנו חכמי מזרח־אירופה את חילם ללימוד התורה ולקיום המצוות.

ג

השפה העממית של יהדות מזרח־אירופה, יידיש, היתה לשון הדיבור גם של התלמיד־החכם וגם של האיש הפשוט. בד בבד עם שפת יידיש היתה נפוצה ידיעת הלשון העברית, — אמנם לא בדיבור, — בשכבות רחבות של האוכלוסיה היהודית. לא היה יהודי במזרח־אירופה שלא ידע לקרוא בסידור התפילות, ורבים אף הבינו פירוש המילות, לא היה ילד יהודי שלא למד עד גיל ההתבגרות ורבים אף לאחר מכן חומש ורש״י וגם דף גמרא. יידיש ועברית (או „לשון הקודש״, כפי שהשפה היתה מכונה בפי היהודים) לא היו צרות זו לזו ודרו בשלום בכפיפה אחת. על כן, גם בחיי היום־יום שימשו חול וקודש בערבוביה; גם חיי החולין היו חדורים ניצוצי קדושה; גשמיות ורוחניות השפיעו אהדדי והשלימו זו את זו. לא לחינם המשיל הייניריך היינה את היהודי שבששת ימי החול לבש מסכה של כלב, ובהגיע יום השבת, השיל מעליו את המסכה, שדאגת פרנסה הכריחוהו ללבוש אותה בששת ימי המעשה, ונתגלה בן־המלך בכל הדרו.

ניצניה הראשונים של יידיש ביצבצו אצל יהודי אשכנז במאה ה־13. אבל רק במאה ה־17 נהפכה יידיש לשפה שניתן היה להתבטא בה בדיבור ובכתב בצורה ברורה וכוללנית. באותה תקופה אימצה היהדות האשכנזית, במערב וגם במזרח, את היידיש כשפה עממית. כבר צויין שמראשיתה לא התחרתה יידיש בעברית, לא תפסה מקומה ולא התימרה להיות יורשתה (רק במאה הזאת, בעשור הראשון, מאז ועידת צ׳רנוביץ ב־1908, קמה תנועה יידישיסטית מיליטאנטית). ברם בהיות עברית (לשון הקודש) שפת התפילה והתלמוד,

החכמה והחקירה, שפת השבת והיום־טוב (כידוע, נהגו חסידים ואנשי־מעשה לדבר בשבת ויום־טוב רק בלשון הקודש), היתה יידיש הלשון החיה והתוססת של חיי יום־יום, שפת המעשה והרגש, שפה גמישה שידעה לסגל את עצמה לכל מצב. סגולה נוספת נועדה ליידיש — היא ליכדה וחישלה את יהדות מזרח־אירופה, והיתה בין הגורמים שיצרו מכל חלקיה חטיבה עממית־לאומית אחת.

האופי העממי של יהדות מזרח־אירופה, אשר ליידיש נועד חלק רב בעיצובו, הטביע חותם של פשטות על שבט גדול וחשוב זה משבטי ישראל, ופילס את הדרך לדמוקראטיזציה בחייו.

במסה הנ"ל כותב הרב יהושע השל על תהליך הדמוקראטיזציה של החיים היהודיים במזרח־אירופה: „כפי שרש"י פישט את ההשכלה היהודית ועשה אותה עממית, כך פישט ר' יהודה החסיד במאה ה־12 וה־13 את האידיאלים של המסתורין היהודי והטביע עליהם חותם עממי. כדי להגיע אליהם שוב לא נזקקו להשגות תיאורטיות גבוהות, שהרי העיקר הוא אמונה, לב, פנימיות. חסידות חשובה מחכמה, תמימות עומדת על מדרגה גבוהה יותר מחקירה, ירא שמים גדול מתלמיד חכם. באפותיאוזה של פשטות ואמונה נלבבת, של חמימות אנושית ומידות טובות סללו דרך לאלוהים בשביל האדם הפשוט".

לאחר הפורענויות הגדולות שבאו על בית ישראל בפולין בשנות ת"ח ות"ט, יצאו הקהילות הנפגעות רצוצות ומרוסקות, אך לא מיואשות. יהודי פולין וליטא, רייסין וגליציה התאוששו, ורבים מצאו תיקון לנשמתם הפצועה והדוויה במסתורין מיסודו של האר"י הקדוש (ר' יצחק לוריא), שהורה כי אם כל היהודים ירצו להיגאל בכל נפשם ובכל מאודם תבוא הגאולה.

טבעי הדבר שגזרות ת"ח ות"ט הבשילו את התנאים והכשירו את הקרקע לתנועה משיחית רבתי, הגדולה ביותר בתולדות הגלות, השבתאות, שבימי־שואה הקיפה כמעט את כל בית ישראל, מגרמניה במערב ועד אוקראינה במזרח, ומתורכיה בדרום ועד הולנד בצפון. תנועה משיחית זו היתה תגובתו הטבעית של העם היהודי לשבטיו לפורענויות שפקדו אותו במחצית הראשונה של המאה ה־17. לא יצאו ימים מרובים והתנועה המשיחית, שבראשיתה חבקה זרועות עולם, הכזיבה עד לעומקי נפשם את הנוהים אחריה, לאחר שמחוללה, שבתי־צבי, לא עמד בנסיון. רוב מנינו של העם התפכח מהשיכרון המשיחי, רק פלג קטן סטה לגמרי מן הדרך ההיסטורית של העם היהודי ובחר בפרנקיזם הניהיליסטי שסופו התכחשות, הפקרות ושמד. ברם, הפצע העמוק שפתחה השבתאות בעם היהודי לא נרפא עד שבאה החסידות והעלתה ארוכה לנשמת העם הדווי.

לא במקרה הצמיחה יהדות מזרח־אירופה את תנועת החסידות, שבמרכזה עומדת התורה שבלב, האמונה התמימה, האמונה שכל אדם מישראל, אפילו הפשוט שבפשוטים, אפילו עם־הארץ, אמור לדבוק ולהתעלות בה. רק התכונות היסודיות הטבועות ברוחה של יהדות מזרח אירופה, יכלו להצמיח תנועה דתית־עממית, מחדשת ומרעננת כתנועה החסידית. ר' ישראל בעל שם טוב, מחולל החסידות, מצא את הדרך אל לב היהודי הפשוט והפיח בו רוח של שמחה, אמונה ותקווה. בשעה גורלית, שעת יאוש ואכזבה מהחלום המשיחי שנתבדה, הופיעה החסידות והצילה את המוני בית ישראל מדכדוך ומדכאון. כמדורת אש בחשכה, הורתה החסידות את הדרך לגאולה, וכל אדם מישראל יכול וצריך היה להיות שותף למימושה ע"י מעשים טובים, תפילה ועבודת הבורא בשמחה. בשעה של משבר לאומי העזה החסידות לשחות נגד הזרם, לצאת חוצץ נגד הרבנות הנורמטיבית, שהסתגרה בדלת אמות של ההלכה ולא שעתה לזעקה האילמת שבקעה ממאות אלפי לבבות של יהודים, שנפשם ערגה לטיפת נחמה. והפטיש מצא את סדנו. החסידות הופיעה בזמן הנכון ובמקום

הנכון, ולא יצאו ימים רבים ותורת הבעש"ט התפשטה במהירות הבזק בכל קהילות ישראל במזרח־אירופה והיתה לתנועה ההמונית ביותר בתולדות עמנו.

החסידות שהיתה תנועה מהפכנית־חדשנית מובהקת פילסה את הדרך לתנועות מהפכניות וחדשניות אחרות בקרב העם היהודי. הציונות והסוציאליזם היהודי יונקים לא מעט משורשיה של החסידות וניזונים מלשדה, את הפאטוס, ההתלהבות והנכונות להזדהות עם הרעיון עד כדי הקרבה, ירשה הציונות החלוצית מהחסידות; את העממיות והשוויון ומחיקת המחיצות בין עשיר לרש, קיבל הסוציאליזם העממי היהודי מהתורה והמעשה של החסידות.

הטוענים שהתנועה הלאומית והסוציאלית היהודית קמה תודות למהפכה הצרפתית הגדולה צודקים בצורה חלקית בלבד. אמנם, אין להכחיש שההתעוררות הלאומית והסוציאלית אצל עמי אירופה שחלה בעקבות המהפכה הצרפתית, השפיעה גם על החברה היהודית, אך ברור שללא היהדות המזרח־אירופית על ייחודה ונכסי הרוח שלה, לא היו ערכי המהפכה הצרפתית מחוללים את התמורה הלאומית והסוציאלית בקרב ההמונים היהודיים. ועובדה היא שהמהפכה הלאומית־סוציאלית היהודית נגעה רק בשוליה, של יהדות מערב אירופה.

כל תכונות החיים הלאומיים התוססים היו אצורים בחובה של יהדות מזרח־אירופה במשך דורות לפני קום התנועה הלאומית המודרנית. הקרקע הוכשרה לכך זה מכבר. על כן כשהופיעו בזירה היהודית הס, פינסקר והרצל, ניעור העם והלך אחריהם בהמוניו. והנה, בדיוק באותה עת שמחוללי הרעיון הציוני הביאו את בשורת התחיה הלאומית לבית ישראל, התחילה ההגירה ההמונית של יהודי מזרח אירופה למדינות הים, ובראש וראשונה לאמריקה הצפונית, ובגדודיהם הביאו עמם את מורשתם לארצות החדשות והניחו את היסודות לקיבוצים הגדולים במערב.

ד

תשעים שנה לאחר גלי ההגירה הגדולים ממזרח למערב, נתדלדלו בצורה מדאיגה מאוד מקורות האנרגיה הלאומית. יהודי המערב, ללא יוצא מן הכלל, נמצאו כעת בעיצומו של תהליך ההתבוללות והטמיעה. חלפו שניים־שלושה דורות בלבד ויוצאי מזרח־אירופה וצאצאיהם לא עצרו כוח לקיים את ייחודם. הסתבר שרוב המהגרים, בניהם ונכדיהם, עשו ועושים כל שביכולתם כדי להשתלב ולהתמזג בקרב האוכלוסיה של המולדת החדשה. הם לא השכילו ליצור נוסח עצמאי, ייחודי משלהם. את הנוסח הישן שהביאו עמם מארצות מוצאם דילדלו במשך דור או שניים, ונוסח חדש, שיהיה מיזוג בין המורשת שהביאו ממזרח־אירופה והתרבות ואורח־החיים של המערב לא יוצרו. צדק חיים גרינברג כאשר כתב עוד לפני 30 שנה כי יהודי הגלות (וכוונתו בראש וראשונה ליהודי ארצות־הברית) משוטטים בעולם ובידם פנס כבוי. ואם דברים אלה היו נכונים לפני שלושים שנה, נכונים הם שבעתיים כיום.

המגע בין יהודי מזרח־אירופה לבין המערב החופשי נושא סימנים של דראמה היסטורית. אם במזרח־אירופה היה גופו של היהודי בסכנה, הרי במערב רבה יותר הסכנה לנשמתו. יעקב לשצ"ינסקי, מגדולי הסוציולוגים היהודים, נתן בספרו האחרון תמונה ממצה של העם היהודי בתפוצות בשנות החמישים והשמיע התראה חמורה מאוד. הוא הגדיר את מצב היהודים בעולם החופשי ב„מקסימום חופש — מינימום יהדות" (יידישקייט), „ככל שתגדל קירבת הסביבה ליהודים, כך ילך ויקטן הקשר בין יהודי התפוצות לעמם".

המצב קשה ואסור להתעלם ממנו, צריך לראות את המציאות בעיניים פקוחות, אך לא כדי להשלים עם המציאות הזאת, אלא כדי לאזור עוז ולהתמודד עמה.

לפני 25 שנה, כתב יודל מארק, מנושאי הדגל הגדולים של יידיש (הלשון והתרבות) בכתב העת „קולטור און דערציאונג" (תרבות וחינוך) על החינוך היהודי באמריקה: „כאן, בצפון אמריקה, נעשו התחלות רבות בשדה החינוך היהודי, ואילו ההמשך דל מאוד... לא נכון הדבר שהקיבוץ היהודי שלנו אינו מודאג ביחס ההמשך ואינו מגלה יחס לחינוך היהודי... הכל בא לכאן בספינות, הכל מאבא. השאלה היא מה נקלט? מהו היבול שכחנו הזרעים שנזרעו באדמה הזאת? מי אשם (היבול הדל) הקרקע או הזורעים(?)"

כאן בעצם מתמקדת השאלה, מפני מה המורשת העשירה והייחודית שהביאו עמם יהודי מזרח־אירופה לאמריקה (וכאמור תהליך דומה מאוד התרחש בכל ארצות־המערב). נתדלדלה בצורה מדהימה במשך שניים־שלושה דורות. השנה פירסם אירווינג האוו מחקר בשם „העולם של הורינו". זו עבודה מקיפה על חיי היהודים באמריקה הצפונית משנת 1880 ועד ימינו. כותב האוו: „בשניים־שלושת הדורות הראשונים התקיימו פה חיים יהודיים תוססים נוסח מזרח־אירופה. ברם חיים אלה לא היכו שורשים. קרקעה של אמריקה לא קלטה אותם. את תקופת הפריחה של החיים היהודיים באמריקה ניתן להשוות לאילן נאה אשר מחמת שרשיו הדלים, מתחילים להירקב עליו ופירותיו. אירווינג האוו קובע כי המשבר הפוקד את העולם היהודי של אתמול באמריקה נובע מכך, שהדורות הראשונים כל מעיניהם היו נתונים להשתלבות בנוסח האמריקאי. מאווייהם ומאמציהם כוונו להיפטר מסבל הירושה ולהיות אמריקאים שלמים. תמורת השתלבות זו נדרשו היהודים לשלם מחיר גבוה. המחיר לא היה כפוי, היהודים שילמו אותו מרצונם הטוב — ומשמעותו: וויתור על נוסח חיים בעל תוכן יהודי לאומי. האמת ניתנת להאמר: שהחברה האמריקאית לא הניחה כמעט מהגר היהודי להמשיך ולטפח את אורח חייו המזרח־אירופי, אך צריך להודות שהיהודי מוותר על נוסח חייו הקודם ללא לבטים ניכרים, יתר־על־כן, הוא לא רק סיגל את עצמו לנוסח אמריקה, אלא גם השתדל להתערות בתוכו ואפשר לומר שבלב קל המיר את הנוסח שלו, הייחודי, בנוסח אמריקה. אמנם הציונים וחוגים אחרים של הציבור היהודי ניסו לשחות נגד הזרם, אך ללא הצלחה ניכרת.

אין להכחיש את העובדה שאותה תנועה בציבור היהודי באמריקה שדגלה בלשון יידיש ובתרבות יידיש גילתה עקשנות והעלתה מתוכה כוחות לא מבוטלים, שעשו מאמצים גדולים לקיים ולטפח תרבות יהודית באמריקה. אך חרף כל מאמציהם ומסירותם הם נשארו בקצות המחנה ומספר חובבי יידיש הולך וקטן; למרות האנרגיה והרצון שהשקיעו במפעל הזה היו התוצאות דלות מאוד.

כבר נאמר לעיל שכל מה שאירע לתרבות היהודית ולנוסח החיים המזרח־אירופי באמריקה הגדולה, יגיע לקהילות במערב־אירופה, דרום־אמריקה, קנדה, דרום־אפריקה ואוסטרליה. התהליך בקיבוצים האלה תוצאותיו נתאחרו קצת בשל גילן הצעיר של קהילות אלה לעומת הקיבוץ היהודי בארצות הברית. שכן, אם ההגירה המזרח־אירופית לאמריקה התחילה לפני קרוב למאה שנה, התחילו יהודים לבוא בהמוניהם לארצות הנ"ל רק אחרי מלחמת העולם הראשונה.

ה

שבט יהודי רומניה תופס מקום נכבד בקרב יהודי מזרח־אירופה. לתשומת־לב מיוחדת ראוי מפגש הזרמים הרוחניים של יהדות אשכנז וספרד, המאפיין קהילה זו, וההשפעה ההדדית הפורייה שביניהם, עליה עוד אעמוד בהמשך דברי.

מי שחוקר את תולדות שבט רומניה ניתקל בהנחה המקובלת כי כבר לאחר חורבן הבית השני הוגלו יהודים לאיזור דאקיא (השטח בו הוקמה הנסיכות הרומנית, וואלאכיה

— במאה ה־13 ומולדאביה — במאה ה־14), בתקופה מאוחרת יותר קיבלו היהודים את הסכמתו של המלך האחרון של דאקיא, דצ'באל, להתיישב במקום. מצויות גם הוכחות בכתב על נוכחות יהודים ברומניה באיזור זה, בספר מסעותיו של ר' בנימין מטודלה (שכתב את זכרונותיו ב־1160—1173) בו תיאר את חיי היהודים באיזור וואלאכיה. אולם גידולו המשמעותי של קיבוץ יהודי רומניה בוואלאכיה חל כאשר הגיעו לאיזור זה גולי הונגאריה בשנת 1360 וגולי ספרד לאחר הגירוש הגדול ב־1492.

מספר יהודי מולדובה גדל לאחר המאה ה־14 כשהאיזור נכבש ע"י פולין, וזהו ההסבר לכך כי קהילות מולדובה הודרכו והושפעו מערכי מסורת האשכנזים, דיברו יידיש בשטף ונהגו נוסח יהודי אשכנז. מבחינה זו, מולדובה היא החולייה החזקה ביותר של רומניה הישנה, בעלת ההוויה הרוחנית של יהודי מזרח־אירופה.

גידולו של היישוב היהודי ברומניה מעוגן בהשגים כלכליים שנבעו מאותה תקופה. נסיכי וואלאכיה ומולדובה תרו אחר דרכים לפתח את המסחר והמלאכה באיזורים אלה, ולא יכלו לסמוך על האוכלוסייה המקומית, שהיתה חסרת נסיון — לשם פתרון בעיותיהם המשקיות. אי לכך, פנו אל היהודים בפולין וגאליציה, שהיו סוחרים, בעלי־מלאכה ואנשי־עסקים ממולחים, והציעו להם לבוא להתיישב באיזורים אלה ואף הבטיחו להם הקלות ועדיפויות שונות. על התפקיד החיוני והחיובי שמילאו היהודים שנענו להצעות הנסיכים הרומניים, ידוע אף מהערכותיהם של כמה היסטוריונים רומניים, שעל אף יחסם העויין ליהודים, נאלצו להודות בחשיבותם ובהצלחותיהם הכלכליות של היהודים ברומניה.

כבר במאה ה־15 היה היקף המסחר של יהודי רומניה עם ארצות אירופה השונות גדול ורב והשתרע עד לקונסטנטינופול, ונציה, לונדון ועירם רבות בגרמניה. הצלחת היהודים בפיתוח המסחר והמלאכה שלוותה תמיד בהערכה — עוררה במקביל גם גלי אנטישמיות בכל חלקי הנסיכויות הרומניות, אף לאחר ששתי הנסיכויות התאחדו בשנת 1878. וככל שגברה ההצלחה — גברה האנטישמיות.

יעקב פסנטיר (1820—1902), ראשון ההיסטוריונים של יהודי רומניה, שנדד בכל רחבי המדינה כדי לגלות ידע ומקורות על ראשית התיישבות היהודים ברומניה, פירסם בשנת 1872 בעיר יאסי, ספר בעברית בשם „דברי הימים לארצות רומניות", בו הוא מספר על „אחינו היהודים אשר נתיישבו בין האומות האלה מזמן חורבן בית ראשון עד היום הזה... הכל כתבתי מראייות ברורות כמו שמצאתין בספרים עתיקים של בני רומניה, וגם בספרי היהודים שאלות ותשובות ובספרי הקדמונים."

לשורת ההיסטוריונים הראשונים שייכים גם האחים אליאס שוורצפלד (1855—1915) ומשה שוורצפלד (1857—1943), שפילסו נתיבים חשובים להכרת יהודי רומניה. רק מי שמציץ למקורות אלה — יכול לחוש את התהוותו של שבט יהודי רומניה, ולהבין כל מה שעבר עליהם בימי רדיפות ומצוקה, אך גם בימי השתרשות ויצירה יהודית רוחנית.

ההיסטוריה של הנסיכויות הרומניות עומדת בסימן עולה הכבד של תקופת הכיבוש העותומנית, שהחלה כבר במאה ה־15 בהסתערות האימפריה העותומנית על חלקים רבים באירופה. אומנם, הרומנים — כעמים אחרים — לא השלימו בנקל עם נסיונות הכיבוש העותומני, אך לקראת סוף המאה ה־15, בזמן שלטונם של הסולטאנים מוראד השני, מוחמד השני ובאיאזיד השני — נכבשו מולדובה וואלאכיה ע"י התורכים.

תחילה, לא בוטלה זכותם של הרומנים לבחור לעצמם את מלכיהם. אולם, החל משנת 1711, משוכנעו התורכים כי המלכים הרומנים מטפחים תנועות מרי נגד הכובש הזר — החמירו את מישטר הכיבוש ונטלו לעצמם את הזכות לבחור את המלכים הרומנים. אלה נבחרו מקרב היוונים־הפאנאריוטים, שהיוו את עילית האצולה בתורכיה. מצב זה נמשך

עד לשנת 1821. מישטר הפאנאריוטים הכביד עולו על האוכלוסיה ודיכא כל נסיון התקוממות נגד הכובשים, אך מדי פעם, בכל זאת, פרצו מרידות.

באותה תקופה החלו מעצמות שונות באירופה להתקיף את תורכיה, בעיקר רוסיה, ולנגוס מאדמותיה. במלחמות אלו איבדו הרומנים שני איזורים מנסיכות מולדובה: בשנת 1775 הועברה בוקובינה לשלטון אוסטריה ובשנת 1812 עברה ביסאראביה לידי הרוסים.

היקפה העצום של האימפריה העותומנית היווה נטל כלכלי כבד ומכביד על השלטון המרכזי בתורכיה. גם התקפותיהם הבלתי־פוסקות של צבאות אירופה על תורכיה לא סייעו בהקלת המצב ועירערו את יציבות האימפריה התורכית.

במחצית השניה של המאה ה־19 חלה הקלה בעול העותומני בנסיכויות הרומניות, עד כי בשנת 1877 הוכרזה עצמאותה של רומניה, כולל שתי הנסיכויות. שנה לאחר מכן הוכרה עצמאותה של רומניה ע״י מעצמות אירופה, בועידת ברלין 1878.

גם לגבי היהודים, — כמו לגבי הרומנים, שנמצאו כ־300 שנה תחת עול שילטון התורכים המדכא — היה המצב קשה. בתקופה זו הועבר מרכז ההשפעה היהודית לקושטא והנוסח היהודי הנהוג בתורכיה החל, אט־אט, לחדור לקהילות הכיבוש העותומני ברומניה. בראשית המאה ה־18, בימי הפאנאריוטים, נעשה צעד לאירגון המסגרות הדתיות ברומניה ולשם כך מינה הסולטאן התורכי חכם־באשי, שמקום מושבו היה בעיר יאסי במולדובה ונציגו היה בבוקרשט אשר בוואלאכיה. נסיון זה שעורר פלוגתות רבות בחיי הדת והרוח בקהילות היהודיות בנסיכויות — לא מצא ביטויו, משום מה, אצל ההיסטוריונים היהודיים במחקריהם, והם התעלמו מהשפעת השילטון התורכי בן מאות השנים על קהילות יהודי רומניה.

עם מתן העצמאות לנסיכויות רומניה, לא מומשו הבטחות הרומנים להעניק זכויות לאזרחים היהודיים. הללו נקלעו, כאמור, בין שני תהליכים מנוגדים: מחד, השליטים הרומנים רצו בקירבתם כדי לפתח את הכלכלה במדינה, ומאידך, קם גל התעוררות אנטישמי־רומני, שהונע מכוח הסתה דתית, וגרם לגזירות, לגירושים ולרדיפות, עד לשלילת הזכויות האלמנטריות של היהודים. כל נסיון ליבראלי שנעשה לטובת היהודים ברומניה, סחף עימו התקפה נגדית והרסנית של שונאי ישראל.

תקופה נוספת ומעניינת בחקר שבט יהודי רומניה משתרעת בין שתי מלחמות העולם (1914—1940), כאשר רומניה יצאה, לאחר מלחמת העולם הראשונה, ברווח לאומי וטריטוריאלי ניכר. אל חבלי מולדובה וואלאכיה נספחו גם ביסאראביה, בוקובינה וטראנסיל־בניה שהכילו בתחומן למעלה מ־800 אלף יהודים. ב„רומניה הגדולה״ התקיימו קהילות בעלות השפעות תרבותיות שונות. ביסאראביה — מושפעת מרוסיה ומיהדות רוסיה. בוקובינה — הביאה עימה השפעה אוסטרית, ואילו טראנסילבניה — את ההשפעה ההונגרית למיפגש זה היו השלכות מכריעות על האקלים הרוחני־תרבותי הפלוראליסטי של יהדות רומניה. היה זה מיפגש מרתק של קהילות בעלות מנטאליות ומסורות שונות שיניקתן הרוחנית היתה שונה ומנוגדת. הן לא נשארו מסוגרות בתוך עצמן והחלו ביצירת קשר ומירקם הידברות בשאלות יסוד — עד למיזוגן ולמתן ניב מיוחד ומקורי במסגרת הכלל ארצית של יהודי רומניה.

ו

כשאנו מתבוננים במצב התרבותי־לאומי בו שרויים מיליוני יוצאי מזרח־אירופה בארצות המערב וצאצאיהם, עולה מבלי משים חזות צאצאיהם של גולי ספרד, אלה שאחרי הגירוש (1492) מצאו מקלט באימפריה העותומנית הגדולה, כלומר בארצות הבלקן (בולגריה,

יוון, סרביה, אנטוליה וברומניה), באיטליה ובצפון אפריקה. יצאו דורות אחדים ומיהדות ספרד המעטירה, שרשמה הרבה פרקי זהב של פריחה ויצירה רוחנית־תרבותית בתולדות ישראל, נותרו קהילות מצומקות ודלות־מעש. אמנם היהודים הספרדים שמרו עד לזמן האחרון על איזושהי ייחודיות, אך זאת הצטמצמה בתחום החיים הדתיים ובאה לידי גילוי במנהגים ובפולקלור בלבד, שרידים מתור הזהב בספרד. לא כמו שפת יידיש שהתפתחה לשפה מודרנית ויצרה ספרות רב־גונית, נשארה לאדינו (ה„יידיש" של יוצאי ספרד) שפה עממית בלבד. יהיו הסיבות אשר יהיו, עובדה היא שאחר גירוש ספרד, או נכון יותר שניים־שלושה דורות לאחר הגירוש, נסתם מעין היצירה של יהדות מפוארת זו. למרבה הצער, כשאנו מתבוננים בתהליך ההתפרקות הפוקד את צאצאי מזרח־אירופה במערב, עולה לפני עינינו גורלה של יהדות ספרד. הלקח מזה הוא שאנו מצוים להציג לעצמנו בכל אהכזריות את השאלה: הענף המערבי החשוב והגדול, שנותר מיהדות מזרח־אירופה (הרי במזרח־אירופה, להוציא את ברית־המועצות נשארו מעט מאוד יהודים ובמשטר השולט שם, אין להם כל סיכוי להישאר יהודים במשמעות הלאומית של מונח זה. ויהודי ברית־המועצות הם פרשה בפני עצמה, קשה ביותר, ולא זה המקום לדון בה).

דור אחד לאחר השואה עומדים אנו על פרשת דרכים ותוהים על עתידו של העם היהודי. אם כיום אין אורבת לעמנו סכנת השמד הפיזי (גם לבטחון כזה יש להתייחס כמובן בהסתייגות), הרי אורבת לרוב מנינו של העם בגולה סכנת טמיעה, אשר בחשבון סופי משמעה צימצום אבסולוטי בכמות מחד־גיסא וטישטוש הפרצוף הלאומי של מיליוני יהודים ואובדן ייחודם, מאידך גיסא. בשלושת הדורות האחרונים, היתה הציונות חומת־מגן נגד נחשולי ההתבוללות שהסתערו על עמנו. יהדות מזרח־אירופה עמדה כחומה בצורה נגד ההתבוללות, והציונות שצמחה מתוכה ראתה את האנרגיה של האומה בהתחדשות העם במכורתו העתיקה. יהדות מזרח־אירופה אצלה מרוחה ומאונה על קהילות ישראל במערב ובמידה מסוימת הדביקה אותן בלהטה ובמהפכנותה הלאומית. להוותנו, יהדות זו אינה קיימת עוד, שרידיה שנותרו אחרי השואה, מצאו רובם דרכם למדינת־ישראל, התערו בה והצטרפו לבוניה. מיעוטם בחרו בדרך הפזורה והצטרפו לקהילות היהודיות בארצות המערב. במידה מסויימת הם היוו תוספת־כוח לישובים הקיימים, אך לא לזמן ארוך. במשך פחות משנות דור נטמעו בתוך הרוב הוותיק והשפעתם פוחתת והולכת.

הציונות המגשימה שניזונה רובה ככולה מיהודי מזרח־אירופה, נתגלתה כחסרת אונים לגבי יהודי המערב. רק מעטים מהם, שבלים בודדות, נחלצו אחרי קום המדינה לעלות לארץ. 99% של יהודי המערב לא זזו מארצות מגוריהם. אמנם רובם אוהדים את המדינה, מזדהים אתה, מגישים לה עזרה חומרית ומדינית רבה, אך אינם אוזרים עוז להצטרף אליה ולחיות בה. כיום אין אנו יודעים מתי תתגשם הציונות בשלמות, אם בכלל, והמוני בית־ישראל בתפוצות יתרגמו את אהבתם לישראל באקט של עליה. אולם, אם אפילו נהיה אופטימיסטים גדולים ונרצה אנו להאמין שביום מן הימים יקומו המוני יהודים במערב וינהרו לציון, אין כל ספק שזה יהיה תהליך של דורות, ובתקופת הביניים אנו מצווים (וכאשר אני אומר אנו, הכוונה גם לעם היושב בציון, גם ליהודי התפוצות) לעשות מאמץ עליון כדי לשמור את הפזורה מסכנת ההתבוללות. אחרת, נשקפת סכנה חמורה שתוך זמן לא ארוך, יצומצם עמנו ל5—4 מליון יהודים במדינת ישראל, וכל השאר יאבד לנו, ואלה שיוותרו יהיו כה אנמיים מבחינה לאומית וכה מטושטשי־צביון יהודי שתרומתם לעם החי תהיה דלה מאוד.

אם תהליך זה לא ייבלם בעוד מועד, הריהו נושא בחובו סוף טראגי לעם היהודי ולחלק שיושב בציון תהיה זו מהלומה כה כבדה, שתעמיד בסכנה את קיומה של מדינת ישראל.

מצבנו הוא כזה שאין לפנינו שתי אפשרויות. קיימת דרך אחת בלבד — לרכז את כל האנרגיה הלאומית, והיא לא קטנה כל עיקר, ולהיערך לקרב הגדול להבטחת קיומו של העם. כי זאת לדעת, אם לא נעשה כן, ולא נהיה מודעים לכך שלוח השעות ההיסטורי מראה שהשעה אחת־עשרה, צפוי לקיבוצים הגדולים שלנו במערב הגורל של כל המיעוטים הגדולים בארצות ההגירה, בארצות־הברית, בדרום אמריקה, בקנדה ובאוסטרליה, שם הקבוצות האתניות של המיעוטים, בני המהגרים, נטמעו כליל תוך שניים־שלושה דורות ונשרו מהגוף הלאומי שממנו יצאו.

ככל שננסה להשלות את עצמנו שאצלנו זה לא יקרה, שלא הרי הייחוד היהודי כהרי הייחוד של שאר העמים, שהדת היהודית תשמור עלינו מטמיעה גמורה, אין אנו יכולים לשנות את העובדה, שבימינו אין בכוחה של הדת למנוע את ההתפרקות הלאומית והאתנית. שכן נישואי התערובת במערב, שלבשו בדורנו מימדים של מגיפה, הרסו את הסכר בפני טמיעה גמורה.

מודעותנו לסכנה החמורה בפניה אנו עומדים, חייבת להחריד אותנו נוכח הצפוי לעמנו, אם לא נעשה את הבלתי אפשרי לכאורה, לחסן את הגולה ולעשותה עמידה בפני נחשולי הטמיעה. ודרך החיסון היעילה ביותר, ואולי אף היחידה, היא להזריק מחדש לתוך הגוף הרופף של יהדות המערב את הייחודיות והסגוליות של יהדות מזרח־אירופה, אותה ייהודיות וסגוליות שבמידה לא קטנה עודנה מפכה בנבכי נשמתם של הנכדים והנינים של יוצאי פולין וליטא, גליציה, בוקובינה וביסאראביה.

ישראל והגולה חייבים להדק את הגשר ביניהם הידוק מקסימלי, ישראל מוסיפה להיות לבו של העם היהודי והלוז בשדרתו, והעם בציון חייב לרכז ולשמור את כל הערכים של מורשת הגלות ולהזרים אותם בהשפעה חוזרת לעם בגולה, לכל הפחות לאותו חלק של התפוצה, — והוא עודנו הרוב, — שרוצה להמשיך בקיומו היהודי ולשמור על ייחודו וצביונו.

דבר ראשון המתחוור מהמציאות היהודית בגולה ובמידה לא קטנה גם בארץ, הוא רוויזיה יסודית, שינוי ערכין בדרכי החינוך.

החינוך היהודי בגולה צריך להעמיד על מספר ערכים יסודיים אשר בהיעדרם לא ייתכן חינוך יהודי בכלל, והם: א) חידוש המסורת; ב) טיפוח עברית ויידיש, הראשונה כלשון לאומית והשניה כלשון עממית בגולה, והספרות בשתי השפות; ג) אהבת ישראל תרתי משמע — העם והארץ והזדהות עמוקה עם המדינה והעם היושב בציון.

חידוש המסורת — כיצד? דומני, שכיום שוב אין איש מטיל ספק בדבר התפקיד הראשי והמכריע שמילאה הדת בחיי עמנו ובדרכו ההיסטורית מאברהם אבינו ועד ימינו. אין בדעתי להיכנס לויכוח, אם הדת, כגירסתו של אחד־העם היא פונקציה של הלאום, או להיפך, כגירסתו של יחזקאל קויפמן, האמונה הישראלית היא הכוח הקמאי והראשי שהניע את גלגלי ההיסטוריה היהודית. כאן אין צורך להכריע בסוגיה זו, שהיא אקדמאית; השאלה העומדת לפנינו היא יותר פרגמטית מאשר עיונית־ספקולטיבית, ומבט רטרוספקטיבי בתולדה העברית מראה לנו שבמשך כל הדורות ובנסיבות השונות ביותר, לא יכול היה עמנו להתקיים ללא דתו, שהיא דת לאומית. אין פירושו של דבר שעל הדת היהודית לא חלו תמורות הזמן והיא לא נכנעה לחוקי ההיסטוריה. אפילו רפרוף קל בתולדות עמנו מראה שהדת היהודית, תוך שמירה קפדנית על מהותה ויסודותיה, פשטה צורה ולבשה צורה וסיגלה את יישומה המעשי לדרישות הזמן והמקום. הדת שלנו היתה מאז ומעולם גמישה.

מסימני המשבר הפוקד את עמנו בדורות האחרונים הוא הדבר שמצד אחד חדלה הדת (לשם סיבור האוזן נשתמש במונח מסורת) להנחות את רוב העם, ואילו מצד שני חוסמים

הנוקשות של האורתודוכסיה וחוסר רצונה או יכולתה להכיר בתמורות שחלו בחיינו, לתרגם את מהות היהדות לשפה מובנת לבני דורנו ולתנאי תקופתנו. אם ניקח כדוגמה את השבת והחג העברי, הרי אין להכחיש שהם נכסים נצחיים, שופעי תוכן ומשמעות לאומיים ואוניברסליים, אך דא עקא, שגדולי התורה בדורנו, אינם יודעים, — וגרוע מזה אף אינם רוצים לדעת, — כיצד להלביש נכסי צאן ברזל אלה מחלצות שיהלמו את היהודי המודרני. דומני שזה מכבר הגיע הזמן שגדולי האומה ישבו על מדוכה זו ויחפשו דרך או דרכים, להקנות לשורה שלמה של מצוות צורה חדשה כדי להערות את היין הישן לתוך קנקנים חדשים. דבר זה צורך חיוני הוא לא רק ליהודי התפוצות אלא גם לעם היושב בציון.

טיפוח עברית ויידיש. אשר לעברית הרי לית מאן דפליג, אבל גם ביחס ליידיש, חלף־עבר הזמן שעברית ראתה בה צרה, בת־תחרות. היום הכל מודים שבתפוצות יידיש היא עדיין גורם חשוב כדי לשמור ולשמר את ייחודם של החיים היהודיים, והספרות שנכתבה ועודנה נכתבת בשפה זו, רב ערכה לאין שיעור ליצירה הלאומית שלנו. עוד היום משמשת יידיש כמחסום נגד ההתבוללות. ממחיקתה של יידיש לא תיבנה עברית, כשם שממחיקתה של עברית בגולה לא תיוושע היידיש. ההפך הוא הנכון. שילוב שתי השפות בחיי הקהילה היהודית יצמיח ברכה ויחזק את כוחנו במאבק נגד ההתבוללות.

הזדהות מוחלטת עם מדינת ישראל והעם היושב בציון. בגולה חודרת והולכת יותר ויותר ההכרה שסיוע כספי למדינה, יהיו ממדיו גדולים כאשר יהיו, ועמידה לימינה בזירה הפוליטית לא די בהם, לשם הבטחת כושרה ויכולתה של מדינת ישראל לעמוד בכל המסות והמיבחנים בפנים ובחוץ. הזדהות עם ישראל בימינו חייבת להיות מקפת ועמוקה, ובראש וראשונה ע"י טיפוח עליה גדולה וידיעת הלשון והספרות העברית והעמקת החינוך היהודי לילד והרחבתו, לנוער ולמבוגרים. תמורה זו מחייבת גם את המדינה ואת העם היושב כאן לעשות מאמץ עליון ולשגר את מיטב המחכנים והמדריכים לתקופות קצובות לגולה, לקרב קירבה נפשית ורוחנית את הדור הצעיר בישראל ליהדות התפוצות ולבדוק את הקשרים עמה בדרכים שונות.

אנו חיים בתקופה סוערת ונסערת, בתקופה שהכוח הפיזי הגס חוגג את נצחונו, בתקופה שלחזקים אין נקיפת לב להקריב את החלשים לטובת האינטרסים האגואיסטיים שלהם. בעולם נבוך ואכזרי זה נראית כפאראדוכס וכאנכרוניזם ה„חוצפה" היהודית להוסיף להתקיים כחטיבה לאומית. למרות הכל, יתכן וזעקת הקיום שלנו עשויה לשמש נושא לדו־שיח דראמאטי בינינו לבין העולם, אבל מעשית לא יתרום הוא דבר להבטחת קיומנו כעם אחד במדינת ישראל ובתפוצות. הפרטנר לדו־שיח ענייני ומעמיק נמצא בתוכנו — זה העם היהודי בארץ ובגולה. והברירה היחידה היא: מיתת נשיקה (אפילו אם נתעלם מהסכנה הממשית גם לקיומנו הפיזי) או התחדשות לאומית. שכן אם בדורות קודמים ניספו מיליונים מבני עמנו ורבים אף לא באו לקבר ישראל, הרי כיום נשקפת הסכנה שבמו ידינו נביא על עצמנו שואה רוחנית־תרבותית.

אנו, הדור האחרון של יהדות מזרח־אירופה בישראל ובתפוצות, מצווים לקבל את האתגר וחרף כל המכשולים ואבני־הנגף המצויים על כל צעד ושעל בדרכנו ההיסטורית, חייבים אנו להרים את הנס ולהתמודד עם הנראה אולי כבלתי־אפשרי.

שורות אלה לא נכתבו מתוך יאוש, הן נכתבו מתוך חרדה והזדהות עמוקה עם גורל העם. מעולם לא פינקה אותנו ההיסטוריה, בכל מקום ובכל דור חייב היה עמנו לשחות נגד הזרם ולהפוך את הבלתי אפשרי לאפשרי. גם כיום, מצווים כולנו, יהודי ארץ־ישראל ויהודי התפוצות לאזור עוז, להתלכד ולשחות נגד הזרם.

יעקב גלר

הקהילות ברומניה

לפי השאלות והתשובות של הרב רולר מניאמץ

שלשת ספרי השאלות והתשובות של הרב חיים מרדכי רולר (שו"ת „באר חיים מרדכי"), רב העיר טרגול ניאמץ (Tg. Neamț) קרוב ליובל שנים, מהווים מקור חשוב, אותנטי ונאמן על אודות חיי הקהילות ברגאט במחצית הרא־שונה של המאה העשרים.

המייחד את הרב רולר, שהוא יליד רומניה, בן העיירה פונגשתי (Pungești) מחוז וסלוי (Vaslui) בשנת תרכ"ח (1868) ולמד אצל אביו, רבי יצחק איזיק רולר, רבה של קהילת פונ־גשתי.[1]

תוך זמן קצר יצאו לו מוניטין כפוסק מובהק ומכל קצווי העולם הריצו לו שאלות בהלכה[2] וכונה בשם „הרב מניאמץ".

עמד בקשר עם גאוני דורו וחוכר כאביהן של העגונות. הגאון המפורסם מהר"ם אריק זצ"ל ממארנוב, שלח שאלה על בתו העגונה — עקב מלחמת העלם הראשונה — והרב התיר אותה מכבלי העיגון.[3]

במאמרי זה אביא ידיעות היסטוריות על קהי־לות אחרות, כפי שמשתקפות בתשובותיו.

• קהילת יאסי (IAŞI)

ביום ב' מרחשון תרפ"ט (1928), נתקבלה עדות על התרת עגונה בפני בית דין רבני ביאסי בהרכב של שלשה: הרב מנשה ב"ר חיים רבינזון[4] דומ"ץ (דיין מורה־צדק), הרב משה גדליה ב"ר אברהם ריינס, אהרון ב"ר מרדכי יואל שו"ב (שוחט ובודק), לאחר גביית העדות פנה בית־הדין לרב רולר, המומחה להתרת עגונות כדי לקבל חוות דעתו בנידון. לאחר חקירה השיב הרב רולר ש„יכולים להתיר זאת האישה מכבלי העגון על פי התורה". אולם מפאת חרדתו וענוותנותו, רצה לצרף עוד אחד משני הפוסקים הגדולים של יהדות רומניה, כדי להיות משוכנע שלא טעה בשיפוטו: „אמנם ירא אני לנפשי לשאת עלי בלבד דבר חמור זה, על כן לא יעשה כזה הלכה למעשה, אך אם יסכים לזה אחד מידידי הגאונים המפורסמים מו"ה יהודא ליב צירלסאהן שליט"א מקעשינב (Chișinău) או מו"ה בצלאל זאב שאפראן שליט"א מבאקוי (Bacău) ורק אז יתיר את האישה בראנא בת ר' יעקב יוסף אשת ר' אלטר דעסקעל (Dascăl) להנשא ע"י בית־דין של שלשה".[7]

קשרים הדוקים הן בנראה בין רבני יאסי „עיר ואם בישראל", שכמחצית מתושביה היו יהודים ובין הרב רולר.

• קהילת רומאן (ROMAN)

ברומאן נוסד במחצית המאה התשע־עשרה בית־מחסה לזקנים (Azil) והשוחט יצחק גרינברג — השואל — היה בין מנהלי המוסד. יהודי אחד שעסק במקצוע מפוקפק „מפחותי עמנו" נדב שלשת אלפים לעי (Lei) לזכר נשמת שאר בשרו. הועד המנהל של המוסד נטה לקבל את התרומה, אולם השוחט הנ"ל התנגד בהתבססו על הפסוק המפורש בתורה „לא תביא אתנן זונה ומחיר כלב בית ד' אלוקיך" (דברים כ"ג, 19), משום שמקור הכסף מבית תועבה...

בעקבות זה התעוררו סכסוכים בין אנשי הועד. הרב רולר השיב לשו"ב: „תשובת זאת השאלה יש פנים לכאן ולכאן ואתה הסכמת הרב מרא דאתרא (הרב המקומי) ובחכמתך מכפנים, הלא בין תבין את אשר לפניך, אם להכנס לעובי הקורה במצה וכמריבה או לאמר והיה המעשה הצדקה שלום".[8]

הרב רולר השאיר את ההחלטה הסופית בענין עדין זה לשוחט, בהתיעצות עם הרב המקומי, משום שהם מהכירים את האנשים יותר שלא תגרמנה חו"ש מריבות גדולות והתפרצויות.

• קהילת דורוהוי (DOROHOI)

על יחסים מתוחים בין ראשי הקהילה בדורוהוי ובין השוחטים והרב אנו למדים משתי תשובות.

א) ראשי הקהילה במקום הורו לשוחטים לשחוט טלאים עבור הקצבים כל יום ששי בצהר־ים, בשביל יום ראשון. השוחטים לא שבעו נחת מזה, מפני שחששו שהקצבים עלולים לחלל את השבת. לפיכך סירבו, כנראה, להשמע להוראת ראשי הקהילה.

בתשובה לשוחטים משם, חיזק הרב את ידם, בירכם על כך, עודדם שלא יחששו מפרנסי הקהילה התקיפים: „מורא ראשי הקהילה לא יעלה עליכם, חזקו ואמצו וד' עמכם בכוח התורה הקדושה".[9]

ב) בקהילה זו היה נהוג להעמיד את החופות בעזרת הנשים של בתי המדרש ושם ערכו גם סעודה קטנה בגמר החופה. בין המוזמנים היו גם לא יהודים, ונערכו לפעמים ריקודים מעורבים בחורות ובחורים. מפאת מנהג נפסד זה קמה „שערוריה גדולה" במקום.[10]

רב הקהילה, ר' דויד שעכטער „הרב המופלא בתורה ובהוראה", (כפי שקרא לו הרב הפוסק), ביקש את עזרתו ואת הפעלת סמכותו על פרנסי הקהילות, לביטול נוהג זה, כפי שכבר פעל והשפיע בענין השחיטה בערב שבת: „כן אתחנן את כב' כעת לעמוד לעזרתי בנידון זה, לערוך מכתב לי לשמו ולאסור איסור מהיום והלאה להעמיד עוד חופות בבית המדרש".

הפוסק יעץ לרב המקומי שיבטל פירצה זו ו„כל אנשי העיר קהילה נכבדה יתנו אוזן קשבת לקול התורה".[11]

מנהיגי הקהילה שלא תמיד היו אנשי תורה או מסורת, לא שעו לכל הוראות ופסקי הרב ועי"כ נגרמו חיכוכים ביניהם. לפיכך היה הרב המקומי זקוק לאינסטנציה ולסמכות גבוהה יותר, כמו סמכותו של הרב רולר, הפוסק הגדול, כדי שיהיה לחץ נוסף על ראשי הקהילה לנהל את הישוב בדרכי המסורת.

הרב המקומי עמד איתן בדעתו, שיש לנהל את הקהילה על אדני התורה ואפילו אם זה בא תמורת קלקול יחסים עם הפרנסים.

• קהילת בארלאד (BÎRLAD)

שתי ידיעות חשובות על קהילת בארלאד אנו שואבים ממקורות אלה:

א) אחדים מאנשי ועד הקהילה („קאמיטעט" (Comitet) הירשו לכמה עניים שנפגעו מהשטפונות של נהר בארלאד (שם דומה לשם העיר) לבנות להם בתים בתוך מגרש בית הקברות הישן, שהוקם לפני יותר משלש מאות שנה (דהיינו המחצית הראשונה של המאה הי"ז), אשר נמצא בתוך העיר. רעש והמולה קמו בקהילה, וביחוד שהוקמו הבתים על מקום הקברות העתיקים.

שוחטי המקום פנו של הרב רולר, שקבל ממנו עצה כיצד להתיחס ולהתנהג למנהיגים אלה. תשובתו היתה חדה ומוחלטת: „לסתור במוקדם האפשרי כל אלו הבתים שנבנו על אלו הקברים... כי זו לרעת הענינים".[12]

האסון של גאות הנהר גרם להרס העיר ולסבל לעניים. אולם התגלתה כאן בורות אנשי ועד הקהילה שהירשו בניה על גבי קברות עתיקים, של אחת הקהילות העתיקות ברומניה. מתברר לנו שהסמכות המקומית הדתית לא הסכימה והיו זקוקים לאישיות תורנית דגולה, כדי להשפיע על ראשי הקהילה.

ב) כשנדרשה הקהילה להוריד מם ממשכורת השבועית של הרב לפי החוק הממשלתי, פנה הרב שמשון טנג,[13] אב בית דין בארלאד, לרב רולר ומחה על כך, משום שבמשך שלוש השנים הקודמות, שילם ועד הקהילה המס עבור הרב.

הפוסק מניאמץ השיב, שהשוחטים במקום אינם רשאים לשחוט, כסנקציה, לחץ ומחאה על הקהילה, אם יפחיתו את משכורתו של הרב. ובין היתר הוסיף:

„בני העיר בארלאד מחויבים לפרנס את חכמיה ובני ביתם. והציבור מחויבין לפרוע בעדם" (המם)[14]

• קהילת קונסטנצה (CONSTANȚA)

לפני מלחמת העולם הראשונה, הקדישה אישה סכום של תשע מאות לעי בקהילת קונסטנצה לרכישת ספר תורה, ומסרה הכסף בידי יהודי מהקהילה לרשום את הספר על שמה לאחר מותה. מקבל התרומה הבטיח לזקנה בתקיעת כף לקיים את בקשתה. אולם, לאחר המלחמה, האמינו ספרי התורה והיה צורך בסכום קרוב לעשרים אלף לע"י. אי קניית הספר מהווה בשבילו הפרת הבטחה לזקנה. בתשובתו של הרב רולר לשו"כ ולדומו"ץ יעקב חיים שכטר, רב הקהילה,[15] מיעץ להקים בית-דין של שלשה איש, כדי להתיר לאיש את תקיעת הכף שנתן לזקנה.[16]

★

הואיל ומפאת המלחמות הרבות שהתנהלו על אדמת רומניה וחילופי המשטרים, ארכיונים רבים של הקהילות אבדו, הושמדו או נשרפו. לכן מהווים המקורות הרבניים, השאלות והתשובות, חומר חשוב להכרת החיים הפנימיים של הקהילות היהודיות ברומניה הישנה. דוגמא בולטת לכך: הודות לשאלות והתשובות של החכמים הספרדיים מהמאה השש-עשרה והשבע-עשרה משאלוניקי, אנו יודעים כיום, שראשוני היהודים

הספרדים באו להתישב בבוקרסט עוד במאה ה־ שש־עשרה, ומאז החלה להווצר הקהילה הספר־ דית במונטניה (וולאכיה), בקריובה וביתר נמלי הדנובה. כך מתוך השו״ת של חכמי ורבני פול־ ניה, נודע לנו על המסחר של יהודי פולין במולדאביה, ביאסי במאה השבע־עשרה ויתכן שהתישבו אז כפר במקומות ההם בין יהודי המקום.

ואכן ספרי השאלות והתשובות של חכמי רו־ מניה מהווים אוצר בלום של ידיעות על הקהילה היהודית, על רבניה, שוחטיה, ופרנסיה, על המוסדות ועל החיים הפנימיים בכלל.

הערות ביבליוגרפיות

אני מודה בזה לשו״ב אשר סיגלר נ״י מנהריה, לשעבר שו״ב בט. ניאמץ, מקום מושבו של הרב מניאמץ, שהשאיל לי את ספרי השו״ת של הרב לצורך עיון זה: שו״ת „באר חיים מרדכי״ ח״א, ח״ב, ח״ג, תרצ״ב, תרצ״ו, קלוזש.

1. עיין עליו בהקדמה להגדה של פסח עם פירושו „באר חיים מרדכי״, ירושלים תשכ״ט; גוטליב שמואל נוח, אהלי שם, פינסק תרע״ב, עמ׳ 325.

2. היה בקשרי הלכה ופנו אליו מירושלים, מהרב גרשון לפידות, ראה שו״ת באר חיים מרדכי ח״ב, ס׳ י״א; מטבריא, שם ס׳ מ״ה; מחיפה, מהרב יהושע קניאל, שם ס׳ ל׳; מצפת שם ס׳ כ״ג. כן פנו אליו מפאריס, שם ח״ב, ס׳ ס״ז; מוויניפג שבקנדה, שם ח״א, ס׳ כ״א ומארצות רבות אח־ רות.

3. בבואו לארץ בשנת תש״ו (1946), השתקע בירושלים, שם השיב תשובות בעיקר בעניני עגונות. סיפר לי חתנו מר צוויבל נ״י מבני ברק, — שמכאן אני מודה לו ולמשפ, בנות הפוסק, שמסרו לי פרטים חשובים על פעילותו של הרב, — שביום ששי אחד, סמוך לכניסת השבת, צילצל בדחיפות להרב הראשי ר׳ יצחק איזיק הלוי הרצוג זצ״ל, וכשהרב שאלוהו מהי הדחיפות הרבה, השיב שברגע זה, ממש, מצא פיתרון להתיר עגונה. ומחשש שמא יקרה חו״ש משהו ולא יוכל להשיב הזדרז להודיע מיד מהו פסקו. ואמנם, ניבא ולא ידע משניבא, במוצאי שבת הוציא את נשמתו בטהרה. ובכן, רוח הקודש שרתה כנראה על רב גדול זה.

4. אביו של המשורר חיים רבינזון מגבעתיים. בא ליאסי מרדוקנני (Răducăneni) שם כיהן כרב. ביאסי שימש ברבנות בשנות 1909—1936. אני מודה בזה למשורר ר׳ חיים רבינזון על דבריו המאלפים שמסר לי על יאסי, עיר ואם בישראל ועל קהילתה הגדולה ברומניה.

5. היה הרב הכולל של קישינוב, באסארביה וסנאטור נבחר בסנאט של רומניה. מוכר כפוסק דגול (שו״ת „מערכי לב״, „עצי הלבנון״, גבול יהודה״ וכו׳.) השיב תשובות רבות ליהודי רו־ מניה. עיין עליו: סילפורי מ., הגאון יהודה ליב צירלסון, ירושלים תש״ד.

6. היה רבה הראשי של קהילת באקוי, בנו הרב ד״ר אלכסנדר שפראן המשיך אחריו ואח״כ היה הרב הכולל של רומניה (1940—1947) וכעת רב ראשי בג׳נבה — שוויץ ופרופסור באוניבר־ סיטה משם. עיין עליו ועל ספריו במאמרי בתולדות 14, תשל״ז „ידיעות על הקהילות ברו־ מניה לפי ספרות השאלות והתשובות״.

7. שו״ת באר חיים מרדכי, ח״ב, ס׳ מ״ט.

8. שם, שם, ס׳ ס״ד.

9. שם, שם, ס׳ י״ד.

10. שו״ת הרב״ז (בצלאל זאב שפראן) ח״א ס׳ ב׳, גם שם מובא אותו ענין, אבל בקהילת יאסי.

11. שו״ת באר חיים מרדכי, ח״ב, ס׳ מ״ג.

12. שם, שם, ס׳ ל״א.

13. חיבר הספרים: „מידות חכמים״, מארא־ מאראש־סיגט תרס״ט, ו„זיו השמש״.

14. שם, שם, ס׳ ס״ח.

15. בקהילות הקטנות, במקום רב, כיהן שוחט, שהיתה לו סמיכות לרבנות וכן שימש גם בתור דומו״ץ (דיין מורה צדק). הרב שכטר היה ת״ח, כתב מאמרים בהלכה המפזרים ב„קיבוצי אפרים״ ושמו מופיע בהרבה שו״ת של רבני רומניה.

16. שם, שם, ס׳ מ״ט.

ראול סיניול

„קהל גרנדה"

(עובדות נשכחות על עברם של היהודים הספרדיים בבוקרשט)

באמצע ליל ה־21 לינואר 1941 הזדעזעו, מתוך רגשי כאב עמוקים, הדיירים היהודיים אשר גרו בקרבת ביה"כ הגדול של הקהילה היהודית הספרדית בבוקרשט „קהל גרנדה" — שברח' נגרו וודה 12 (מקודם מס' 10) בראותם בנין מקודש זה עולה באש. הוא הוצת ע"י כנופית ליגיונרים שהפריעו גם לפעולות הכבאים שהוזעקו למקום ומנעו מהם להילחם בדליקה ולמנוע את התפשטותה לבנין ביה"ס הסמוך.

המאורעות התרחשו בנוכחותם ובעזרתם הפעילה של חבורות ליגיונרים שבראשם עמד הכומר ווסילה בריגאדאו. חבורות אלו התבצרו בסתיו 1940 בבנין ועד הקהילה הספרדית ברח' נגרו־וודה 3, מול ביה"כ, לאחר שהוציאו מהבנין את משרדי ועד הקהילה והשליכו לרחוב את הדיירים היהודיים.

המאורעות האלה תוארו ב־„ספר השחור" של מתתיהו קרפ ז"ל, בפרק הדן בפוגרום הליגיונרים בבוקרשט (21־23 בינואר 1941).

שתי סיבות הניעוני להעלות מחדש את זכר התרחשויות האלו:

1) מעט מאד נכתב על הקהילה הספרדית בבוקרשט, למרות היותה בת־זמנה של הקהילה באמסטרדם;

2) הקהילה הספרדית נוסדה רשמית על־פי צוו ממלכתי של הנסיך ניקולאי מאוורו־קורדאט בראשית המאה השמונה עשרה והיתה גוף עצמאי לאורך כל הדורות. רק משנת 1949 היא מופיעה כ„מחלקה הספרדית" במסגרת הקהילה היהודית בבוקרשט. עדה זו הולכת ונעלמת, הן מפאת הגירתם של רבים מחבריה והן בגלל הזדקנותם, בלי שכוחות צעירים ורעננים יתווספו לה. ראוים לכן לשבח מאמציו הברוכים של הרב הראשי ד"ר רוזן לחיזוק הקהילה ושל אלה העומדים לימינו ובמיוחד של יושב־ראש המחלקה, מר אברהם מ. פרחי, ושל האחים ד"ר פרץ ומקס אלמולי וכן של מספר מבני העדה אשר מנסים להפיח רוח־חיים בתוכה.

ביה"כ הספרדי הגדול — „קהל קדוש גדול" או „קהל גרנדה" כפי שהוא נקרא בשפה היהודית־ספרדית, אינגו בית התפילה הראשון או היחידי של היהודים הספרדיים בבוקרשט. טיעונו של ד"ר מ. א. הלוי כי **„עד סוף המאה ה־18 לא היה ליהודים הספרדיים בית־כנסת משלהם מכיוון שמספרם היה מזערי ורובם לא היו מתושבי המקום"** (ר' „הקהילה היהודית עד 1821 — „סיני" כרך 3, בוקרשט 1931) אין לה על מה לסמוך. ד"ר הלוי היה יכול למצוא את הידיעות הדרושות לו בארכיון הקהילה היהודית בבוקרשט. במקום זה הוא העדיף להסתמך על עדותו של פרנץ־יוזף זולצר (1791—1727), ממוצא שוויצרי, אשר שימש כקצין בצבא האוסטרי והתמנה לאחר־מכן כמזכירו של השליט אל. איפסילנטי. רשמותיו מלאות טעויות בהרבה נקודות וההיסטוריונים הרומניים מבקרים אותו בקורת חריפה. (ר' Magazin Istoric מס' 85, אפריל 1974, דף 15, במאמרו החריף של ד"ר פאול צ'יר־נובודיאנו על יסוד העיר בוקרשט והאגדות עליה.) האם עולה על הדעת שקהילה אשר נוסדה ב־1930 לא תארגן לכל־הפחות „מנין" לקיום תפילה בכל יום ויהיה זה אך בדירה שכורה אשר תימצא ברובע בו גרים יהודים ספרדיים? כאשר כהנתי במשך שנים מרובות כמזכיר הקהילה הספרדית בבוקרשט מצאתי בארכיון הקהילה מסמכים המוכיחים כי ההיפך הוא נכון. מתוך מיסמכים אלו עולה כי היה קיים בית־כנסת ספרדי ברח' הק' גיאורגי החדש (Str. Sfîntu Gheorghe Nou)

ומאוחר יותר בית־כנסת אחר שבו היו ב־1811 132 מקומות לגברים. בית־הכנסת הזה נמצא בבית שהיה ידוע בזמנו בכינוי „אכסנית הדייגים" הבית נרכש ע"י מורנו שלמה מרח' קאלארשילור מס' 1' (ר' חוברת לחגיגת מאה שנה לקיום החברה קדישא ה־ספרדית, 1811—1911 שמחברה יצחק ד. באלי (Isaac D. Bally) ידוע גם על כך ש־ביה"כ שהיה קיים סמוך לרחוב הקדוש גיאורגי מס' 1 נהרס ב־1768. ב„תולדות ה־מסחר הרומני" של נ. יורגה נאמר גם: **„בסוף המאה ה־17 מגיעים גם יהודים ספר־דיים. בתקופת שטיפן קאנטאקוזינו בית־הכנסת שלהם נהרס הואיל והם העיזו „לבנותו מלבנים ולא מעץ".** (אני מצטט לפי מאמרו של ישראל בר־אבי: „היהודים בתולדות רומניה". Caiet pentru litera-tură şi istoriografie nr. 46/1972) נמצא שדבריו של ד"ר הלוי מופרכים מעיקרם.

ההבדלים שבין המנהגים הספרדיים והאש־כנזיים בנוגע לסדרי התפילה, לניגונים בשעת התפילה וקריאת התורה, העובדה שהדרשות נאמרו בלאדינו, כל אלו מחזקים את טענו־תינו שדעתו של ד"ר הלוי מוטעית.

ביה"כ הספרדי הגדול נבנה כנראה בשנת 1819 בערך לאחר שהמושל קארג'יה נתן את הרשיון לבניתו. (הרשיון המקורי נמצא בארכיון המדינה בבוקרשט, תיק המושלים Condica Domnească מס' 9", עמ' 350). לפרנסי הקהילה, ה"ה גבריאל כהן ומרקו אלשיך ניתנה הרשות לבנות בית־תפילה ליהודים הספרדיים, הידועים גם כיהודים טורקיים (שהרי רבים מהם הגיעו מטורקיה או מארצות שהיו תחת שלטון טורקי). ביה"כ יבנה על מגרש שהפרנסים רכשוהו במכירה ע"י הכרז הציבורי (sultan mezat) בפרבר פופיסקו. (כעת רח' ניגרו־וודה 12).

מתוך ההוראות שנתנו לשליט ע"י הדיוואן (השלטונות בקושטא) אנו מביאים קטע קצר שד"ר הלוי מצטט אותו. קטע זה גם מובא במאמרה של הגב' אירינה הייניק: „מתי הת־ישבו יהודים ספרדיים בארצות רומניה"? (Caiet pentru Literatură şi Istorio-grafie nr. 45/1972 p. 2).

„...ומבקשים אנו ממעלת־כבודו שברוב רחמיו לא יעלה את רוגזו נגד מישהו. אנו בעצמנו יצאנו לאותו מקום הנמצא בפרבר פופיסקו וחקרנו את מצב־הדברים כאשר אנו מסתמכים על החלטה מוקדמת של המושל, אשר הורשה לכך ע"י מעלת־כבודו ב־10 באפריל אשתקד. היהודים גבריאל כהן ומרקו אלשיך רכשו את המקום מהכרז הצבורי. אין במקום הזה כנסיה קדושה והעותרים היהודיים התחייבו בפנינו שיקיפו את המגרש בגדר גבוהה. הואיל ובנית בית־הכנסת על המגרש שלהם אינה עלולה להרגיז אף אחד והוא יבנה על מגרש שהם רכשו במכירה פומבית ע"י הכרז הציבורי, לכן נראה לנו כי יש להיענות לבקשתם, אם כי ההחלטה הסופית בנדון נתונה להכרעת מעלת־כבודו..."

על מראהו של ביה"כ הספרדי הגדול ב־מחצית הראשונה של המאה ה־19 אנו יכו־לים לעמוד הודות לתיאורו של ד"ר יוליוס ברש בספרו „היהודים בקרקוב, בגליציה, בבוקובינה, במולדבה ובוואלכיה. רשמי־מסע מהשנים 1841—1842". רשימות אלו תורגמו לרומנית ע"י ד"ר אליהו שוורצפילד ופור־סמו ב־„שנתון ליהודים, לשנים תרנ"ד—תרנ"ה." הבנין מתואר כפשוט, מרובע, עם חלונות גוטיים. התקרה עשויה מקרשים ב־צבע חום ובמרכזה פתח עגול שמעליו מקורה שמסביבו אשנבים והנמצא מעל לבמה. ה־תקרה בנויה מאבנים מרובעות. מצד מזרח נמצאת מחיצה ומעבר לה ארון הקודש. על הקירות רואים פחות קטעי־תפילה מאשר בבתי־כנסת בפולניה או בגרמניה. כמו־כן אין תמונות של חיות מפלצתיות למיניהן, אריות בעלי־כנפיים, נמרים וחיות־טרף, עו־פות וצפורים בעלי ארבע רגלים ועוד יצו־רים של חזיונות מחוסרי־רסן העומדים בני־גוד לרוחה ואופיה של היהדות."

לנשים הוקצב מקום נפרד הנמצא מעל לחדר־הכניסה. בין עזרת־הנשים ואולם

ביה"כ מפרידה מחיצה עשויה רשת מעובה המונעת הצצה.

מסביב לקירות ערוכים ספסלים וספסלים גם עומדים לאורכו ורוחבו של האולם. במרכז האולם נמצאת הבמה. „לפני ארון הקודש תלויה פרוכת ועליה ריקמה יפה ומעל לפרוכת ישנו שלט ושם ה' חרות עליו".

יוליוס ברש מתאר בפרוטרוט את ססגוניותם של הבגדים המזרחיים שכמה מזקני העדה היו לובשים. הוא גם מדבר על האופי השקט והמלא הדרת־קודש של עריכת התפילה ומבליט את המיוחד לתפילה הספרדית. כל הקהל מכיר את המנגינות השונות ומשתף בנגינתן, מנגינות שאינן ידועות ליהודי פולניה וגרמניה. **„נוסח־התפילה הוא בעיקרו זה שקבע הרמב"ם (יד החזקה, ספר האהבה)** ..." לבסוף מצביע ד"ר ברש על כך שקיים הבדל רב בין הפיוטים והפזמונים הנשמעים בביה"כ הספרדי ובין אלו הנאמרים במקומות אחרים. **„הם מביעים טוב יותר וברגשי־כבוד נאותים יותר את היחס הקיים בין האדם והאלוהות היחידה והעליונה..."**

באומרו כי „הקהילה הספרדית עדיין שומרת על חותם אופיה המזרחי ועל זכרון תקופת־הזוהר של יהדות ספרד של המאות ה־13 וה־14" ממשיך ד"ר יוליוס ברש ומעיר בצדק: „בקהילה זו נשמרו, הן בתוך המשפחה והן בבית־הכנסת, הרבה מנהגים וטקסים רבים ומוזרים שאינם ידועים בחוגי היהדות האירופאית המתורבתת". מבין אלו נזכור אנו גם מנהג שנראה לנו מוזר וחביב: „בשעת תפילת שחרית של שבת רואים **מזמן־לזמן נערים העוברים בין המתפללים ובידיהם פרחים ריחניים שהם מגישים למבוגרים להריח אותם. המבוגרים מברכים את הנערים. זה מנהג יפה המשתלב ברקמת החיים המשפחתיים והפטריארכליים של הספרדים..."**

בשנת 1853, בהתחשב בגידול מספר חברי הקהילה, הורחב בנין ביה"כ. התפילה ביום חנוכת־הבית נערכה ע"י מי שהיה באותו זמן רב הקהילה, הרב משה יצחק אלמולי, המכונה קונורטה. גב' אירינה הייניק מזכירה את העובדה הזאת במאמרה: „מתי התישבו יהודים ספרדיים בארצות רומניה?" (Caiet p. literatură şi istoriografie Nr. 25/72 p. 3. לפי Vestitorul românesc, gazeta semioficială, Bucureşti (1853) VIII. הרב קונורטה עדיין כיהן כרב הקהילה ב־1877, כפי שקבעתי מהעובדה ש־הוא חתום על תוס' לתקנ' של החברה קדישא של לוויה ורחיצה" מיום 25 ניסן תרל"ח.

מתוך הדברים שכתב א. ל. איוולה ביומנו אנו למדים שהבנין החדש לא היה שונה בהרבה מזה שתאר יוליוס ברש. היו בכל־זאת שינויים: „על המקום עליו נטועה כיום הגינה שבפני ביה"כ עמדו כמה מיבנים. מצד שמאל של הבנין, מעבר לפרוזדור, היה אולם גדול שהיו קוראים לו „הישיבה" שהיה משמש מקום תפילה בימות החול. מימין הבנין היו כמה דירות בשביל השמש ומשרתי ביה"כ. משמאל הבנין המהוה כיום (בשנת 1924) המשך לרח' הספרדים, היו מיבנים נלווים לביה"כ שהאחרון בהם, זה הקרוב לגדות הדימבוביצה שמש משחטה. ב־1892 (לאחר ש„קהל גרנדה" שופץ והורחב ב־1890) הוסיפו לבנין חדר קטן כחדר־הלבשה בשביל הרב ויתר האנשים המשמשים בקדש. ב־1903, בזמן שהרב לזר שימש כרב הקהילה, הוסיפו מצד שמאל של הבנין אולם בו נערכות קבלות־הפנים לאחר החתונות. כמו־כן הושלמה גדר הברזל, נטעו את הגינה שלפני הבית וריצפו את החצר.

בבנין עתיק זה אורגנו הרבה פעולות הקשורות בחיי הקהילה בהשתתפותם של בני העדה.

תהליך התפתחות הקהילה התחיל בתקופה כאשר אישים כגון הלל מנוח ושלמה חלפון עמדו בראשה. מכאן יצאו וכאן אורגנו פעולות, כגון ההשתתפות במהפכה של שנת 1848, היחידה הרפואית שבראשה עמד ד"ר קוצ'יו, השתתפותם של צעירים ספרדיים במלחמה ב־1877, הקשרים הראשוניים של יהודים ספרדיים עם תנועת חובבי־ציון...

בחוברת זו:

* יצחק קורן מפרסם את החלק הראשון של נסיונו ההיסטוריוגראפי לעמוד על דרך התפתחותה ועל בעיותיה של יהדות מזרח־אירופה בדורות האחרונים. בפרק הבא, ש־יתפרסם בחוב׳ מס׳ 2 יעסוק המחבר באופן ספציפי באופיה הפלוראליסטי של יהדות רומניה אחרי מלחמת העולם הראשונה, במיפגש בין הקהילות השונות ובמסכת היחסים בין היהודים האשכנזים והספרדים. (בחלק הרומני של החוברת ניתן תרגום תמציתי של מאמרו).

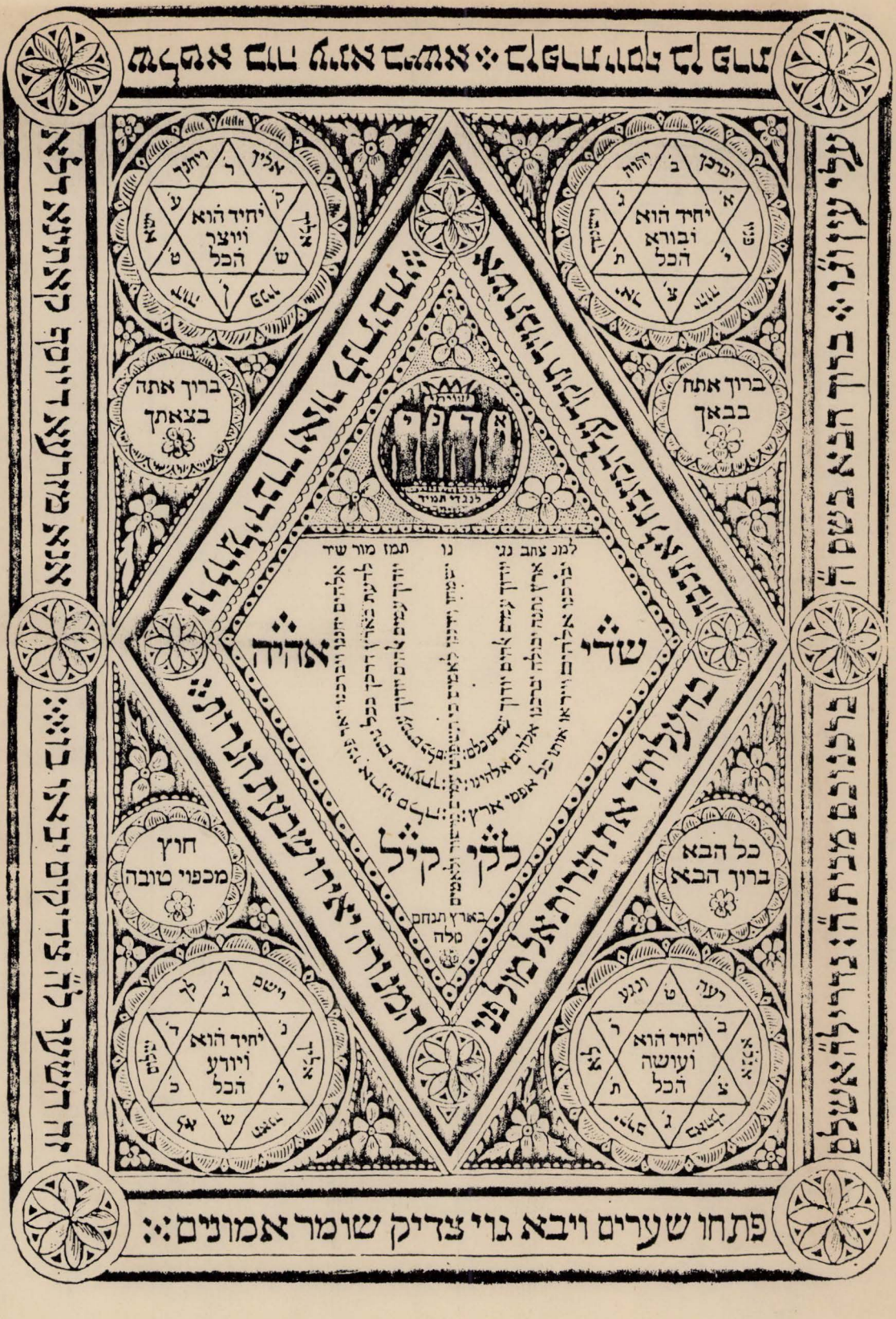
* הסופר והעתונאי יוג׳ן לוקא, מי שהיה חבר מערכת השבועון „קונטמפוראנול״ ברומניה ועלה לארץ לפני כשנה, פותח כאן בפירסום מחקר רב־הקף על תרומת היהודים לספרות הרומנית. בפרק הראשון של עבודתו הוא קובע קני־מידה חדשים לחקר הבעיה ומתרכז באישיותם וביצירתם של שלושה מחשובי היוצרים, שפעלו בסוף המאה הי״ט ובראשית המאה העשרים, והם נחשבים בצדק ל„אבות״ הז׳אנרים השונים בספרות הרומנית. רונטי רומן, היהודי יליד גליציה שהתישב ברומניה, ופתח דף חדש ביצירה הי־תיאטרונית של רומניה בזכות מחזהו „מגשה״, דראמה רעיונית העוסקת בבעית הטמיעה; דוברוג׳אנו־גיריא, יהודי יליד אוקראינה, שהתיישב אף הוא ברומניה, ובצד פעילותו הענפה בתוך המחנה הסוציאליסטי, ברומניה ומחוצה לה, הניח יסודות לביקורת החברתית בספרות הרומנית; ולבסוף צ׳יליבי מויסה, הוא אפרים משה הרוכל, יהודי פשוט שכנראה אף לא ידע קרוא וכתוב בשפת הארץ, אך נתייחד לו מקום בתולדות ספרותה בזכות אימרותיו, השופעות חכמת־חיים ושנינות רבה.

* הסופר והעתונאי מאריוס מירקו, חבר מערכת „כתב־עת של היהדות הדתית הרומנית״ שמופיע בבוקרשט, מפרסם כאן סקירה מקפת על העתונות היהודית ברומניה. הוא עוסק בעבודתו בראשוני העתונים היהודיים שהופיעו ברומניה באמצע המאה הי״ט („קורות העתים״ ועוד), תוהה על אופיים של העתונים הדו־לשוניים (רומנית ויידיש) והעתונים שמיזגו בתוכם את היסודות האינפורמטיביים עם היסודות ההשכלתיים־התרבותיים, סוקר את עתוניהם של הזרמים המדיניים והחברתיים השונים שבקרב יהדות רומניה (הציונות, המאבק לשווי־זכויות, השאיפה לגיבושה הפנימי של הקהילה היהודית, ההטפה לסוציאליזם) ועומד על ייחודם של הבטאונים ששיקפו את הישגי התרבות והאמנות. סקירתו מקיפה פירסומים רבים, שיצאו לאור הן בבוקרשט והן בחבלי הארץ השונים, בכלל זה גם ערים נכחדות שנמצאו בהם היוזמים והמוציאים־לאור של עתונים וכתבי־עת שונים.

* יעקב גלר, כיום איש פתח־תקוה, מביא לקט דברים מתוך השו״ת של הרב רולר מניאמץ, שעל פיהם ניתן ללמוד על רדכי חייהם של היהודים בקהילות השונות ברומניה במחצית הראשונה של המאה העשרים.

* ראול סיניול, מי שהיה מזכיר הקהילה הספרדית בבוקרשט, כיום תושב ירושלים, מעלה במאמרו כמה עובדות נשכחות מעברם של בני העדה הספרדית בבירת רומניה.

* שמעון שפרמן, עתונאי וסופר, לשעבר איש בראילה וכיום תושב ירושלים, עוסק ברשימותיו בנושאים שונים ומגוונים, פרשיות לא־נודעות בהיסטוריה של יהדות רומניה וקוריוזים שאינם נעדרי־משמעות. כגון: יהודי שהיה מועמד לכס המלכות במונטניה; מטבע עברי באוצר רומני מן המאה השש־עשרה; דיוקנו של אברהם כהן־בוקורשטיאנו, מייסד הלוז׳ה היהודית הראשונה ברומניה, שהיה גם היהודי הראשון שחיבר שירים בשפה הרומנית; תעודות הנוגעות לחיים היהודיים שנמצאו בארכיון הממלכתי של רומניה; תמונתו של דוברוג׳אנו גיריא שצויירה בידי הצייר היהודי הנודע איסר.

שדי
אהיה
לכי לכי
יחיד הוא ובורא הכל
יחיד הוא ויוצר הכל
יחיד הוא ועושה הכל
יחיד הוא ויודע הכל
ברוך אתה בבאך
ברוך אתה בצאתך
כל הבא ברוך הבא
חוץ מכפוי טובה
פתחו שערים ויבא גוי צדיק שומר אמונים

cutat un exemplar pentru revistă. Afirmația noastră are în vedere coincidența tuturor detaliilor desenului cu reproducerea. De la acestea face excepție doar un amănunt. În reproducere, deci și în exemplarul de redacție a lui Iser, conturul mînecii, de la haina pe care o purta Gherea, sus la umăr, pe o distanță de aproape 1 cm., este trasat printr-o linie ușor curbată. Insignifiantul detaliu lipsește din desenul nostru. Apoi, este de semnalat și un alt amănunt, care nu afectează însă în nici un fel desenul. Pe originalul reprodus în „Viața socială", autorul a scris în josul lucrării numele celui pe care-l creionase, lucru pe care l-a considerat lipsit de importanță pentru un desen ce urma să-i rămînă lui — desenul achiziționat de noi.

Este neîndoielnic că ținînd seama de toate aceste elemente, binecunoscutul grafician a pus la dispoziția redacției revistei „Viața socială" un exemplar identic cu cel pe care îl deținem, intervenind doar prin menținerea identității personajului și cu un mic retuș de contra vestimentar".

• • • • • • • • • •

„Mizrah", scris de mîna unui sofer profesionist pe la începutul veacului trecut și aparținînd unei vechi familii sefarde din București (descendentă din Rabi Conorte).

Se păstra la intrarea în sinagogă, sau în locuințe, pe peretele dinspre Răsărit, credincioșii atribuindu-i însușiri protectoare.

Intocmit după norme cabalistice, era socotit un obiect de uz aproape ritual, îndeosebi în familiile care respectau cu strictețe tradițiile.

→

Analiza comparativă a desenului cu reproducerea din „Viața socială" a evidențiat în final concluzia că lucrarea graficianului, pe care o deținem, a constituit un desen „personal" executat de Iser cu scopul de a-l păstra pentru sine sau a i-l dărui lui Gherea, ori un exemplar inițial, după care autorul dorea să se ghideze în eventualitatea publicării portretului remarcabilului gînditor și militant socialist. Problema originalului din 1910 rămîne deci a fi rezolvată în viitor. Achiziția constituie, în adevăr, o lucrare originală a lui Iser, deosebit de valoroasă. Două amănunte însă, lipsite de semnificație, am putea spune, ne determină să apreciem că desenul nostru nu este originalul pe care l-a pus la dispoziție redacția „Vieții sociale", dar că aceasta a ținut locul „modelului", după care Iser a exe-

În albumul compozitoarei Vardina Șlonsky s-a găsit această fotografie, reprezentîndu-l pe fratele ei, marele poet Avraham Șlonsky, în parcul Cișmigiu.

Fotografia a fost executată la 8 aprilie 1932, cu prilejul unei vizite a poetului ebraic în România.

averea unui proprietar de vii din regiune, sau a unui negustor indigen ori străin. Cu oarecare rezervă, s-ar putea face legătura între îngroparea tezaurului și domnia lui Gheorge Duca. Acesta a domnit în trei cadențe: septembrie 1665 — mai 1666, noiembrie 1668 — august 1672 și noiembrie 1678 — decembrie 1683, iar domnia lui a fost caracterizată printr-o fiscalitate excesivă. Altă ipoteză este că monedele au fost ascunse de teama turcilor, care au trecut prin Moldova în 1672, cu ocazia expediției condusă de Mohamed al IV-lea pentru ocuparea Cameniței.

Nu ni se dă o descriere a monetei, ci numai indicații sumare. Am putea emite și o altă ipoteză, că ar fi vorba de o piesă de pe vremea romanilor, cu inscripții ebraice, cum s-au găsit multe în săpăturile arheologice din România, piesă găsită probabil și păstrată de un localnic.

Portretul lui **Gherea** de **Iser**

În grafica românească s-a remarcat un mare număr de artiști evrei. Unul dintre cei mai însemnați a fost, fără îndoială, Iosif Iser (1881—1958). Iser și-a făcut studiile la București, München și Paris. A devenit cunoscut încă înainte de primul război mondial prin colaborările sale la mai multe reviste („Furnica", „Facla", „Viața socială" etc.) în paginile cărora a publicat desene satirice cu caracter politic. Creațiile sale ca pictor sînt caracteristice printr-un desen liniar aspru, în care predomină un colorit cu tonuri pămîntoase. După călătoriile sale în Orient și în Spania, compozițiile sale se disting printr-un colorit viu și o tendință de echilibru și monumentalitate. Multe din ele se află astăzi în muzeele din România.

În Muzeul de istorie de la București se păstrează un portret al lui Dobrogeanu-Gherea semnat de Iser. Asupra acestui portret Ion Ilinciou dă următoarele amănunte într-un studiu despre lucrările de artă din patrimoniul acestui muzeu. („Muzeul național", vol. I, Edit. Academiei de științe sociale și politice din R.P.R., Buc. 1974):

„Printre lucrările de artă achiziționate de muzeu atrage atenția un desen în creion, lucrare executată de cunoscutul grafician Iosif Iser, reprezentîndu-l pe C. Dobrogeanu-Gherea, marcantă personalitate a mișcării socialiste din țara noastră. Unele elemente legate de istoricul acestui desen, ca și cele privitoare la existența și păstrarea lui pînă în zilele noastre, îi conferă acestuia o valoare deosebită. În rezumat detaliile constau în următoarele: În 1910, revista de factură socialistă „Viața socială" publică în numărul său pe luna noiembrie un desen al lui I. Iser, reprezentîndu-l pe C. Dobrogeanu-Gherea, așa cum îl cunoaștem din fotografiile primului deceniu al secolului nostru. Prețiosul original al desenului românesc, fie se pierduse, fie se află uitat undeva între coperțile vreunui dosar. Recenta achiziție a muzeului, reliefînd, de la primul contact, izbitoarea asemănare a acesteia cu portretul lui Gherea semnat de același Iser în „Viața socială", a pus în actualitate o mai veche preocupare privitoae la supraviețuirea originalului lucrării amintite.

Colecții evreiești în arhivele statului

În „Revista arhivelor" (nr. 1, 2 și 3 an. LIII, vol. XXXVIII, 1976) editată de Direcția generală a Arhivelor Statului din R.S.R., se publică tabele de achiziții noi de documente și corespondențe, cu indicarea cotelor, situației numerice și cronologice. Organizarea colecțiilor a început în anul 1950 cînd s-a procedat la unificarea și înregistrarea lor conform normelor arhivistice curente. O parte din aceste documente provin de la diferite grefe ale instanțelor judecătorești, fiind vorba de acte depuse de părți în susținerea drepturilor lor, sub formă de copii sau originale. Pentru a ușura cercetarea din partea celor interesați, se indică și provincia istorică, data și limba în care au fost scrise.

Între acestea figurează numeroase documente evreiești în limbile idiș și ebraică. Extragem din acest tabel documentele menționate ca fiind scrise în limba idiș sau în ebraică, urmînd ordinea tabelului:

De la tribunalul Bacău dosar din anii 1859—1862 cu 73 acte scrise în idiș; de la tribunalul Neamț figurează zeci de documente în limba ebraică, fără mențiunea anului, precum și următoarele dosare cu acte și chitanțe în limba ebraică, din anii 1851 — 1861; 1825 — 1851; 1840; 1862; 1836 — 1859; 1856 — 1860; 1847 — 1860; 1845—1863; 1836—1863; 1857; 1834—1868; 1844—1868; 1855—1870; 1763—1865; 1762 — 1863; 1801—1850; 1832—1841 și 1826—1846.

În actele de grefă ale tribunalului Suceava se află cinci grupe de documente în limba ebraică din anii 1795—1844, trei din 1808—1844, patru din 1841—1849, precum și multe altele în aceiași limbă, unitare sau în grupe, a căror dată de întocmire coboară pînă la anul 1773. În tribunalul Ilfov figurează, de asemenea, documente juridice în limba ebraică din anii 1858—1859, 1874—1878.

În aceste dosare multe din actele ebraice și idiș sînt amestecate cu acte în limbile română, rusă, turcă, germană și poloneză. Este de presupus că în dosarele unde figurează acte scrise în aceste limbi trebuie să fie și multe referitoare la evrei. Iată un interesant teren de cercetare pentru istoricii trecutului evreilor din România.

O monetă ebraică

În anul 1966 s-au găsit la Cotnari, într-un teren desfundat de un tractor, 72 de monede de aur, depozitate într-o oală de lut. Au fost recuperate numai 9 exemplare originare din Florența, Transilvania, Danemarca, Hamburg, Silezia și Țările de Jos. Monetele salvate sînt prezentate de cercetătoarea Paraschiva Stancu în volumul „Muzeul Național II. (Sesiunea științifică de comunicări 17 — 18 dec. 1973, edit. Acad. de științe sociale și politice a R.S.R., Buc. 1975).

Printre aceste piese se află și una prezentată ca originală din Danemarca, avînd un text ebraic. Este un ducat Iudex de 23 mm. și în greutate de 3,50 g. Cercetătoarea presupune că ar fi vorba de monezi, care, în momentul depozitării, ar mai fi avut putere de circulație. Documentele epocii în Moldova menționează foarte mulți negustori turci, italieni, armeni, ardeleni, evrei, greci, polonezi, raguzani etc. antrenați în afaceri de schimb.

În afara altor căi prin care moneta străină pătrunde în țările române (bani lăsați de negustori ce plăteau taxele vamale bunăcară), comerțul extern înlesnește în sec. al XVII-lea, afluxul masiv a monetelor străine. Mai ales că în acest secol emisiunile monetare regulate încetaseră în Moldova. În această perioadă are o mare putere de circulație galbenul sau ducatul, denumire ce nu s-a dat numai unui singur fel de monetă de aur, ci aproape tuturor, indiferent de origine.

Tezaurul de 72 de monede putea fi

Documente... Mărturii...

de S. Schafferman

Un evreu candidat la tronul Munteniei

În anul 1571, ducele de Naxos, evreu născut în Portugalia în 1525 şi mort la Constantinopol în 1574, a fost unul din candidaţii la tronul Munteniei. Convertit la catolicism din cauza inchiziţiei, a fugit în Italia şi, în cele din urmă, s-a stabilit la Constantinopol, unde a devenit consilierul financiar al sultanului Selim. Pentru serviciile făcute acestuia, a fost instalat ca duce al insulei de Naxos din Marea Egee. Revenit la iudaism a renunţat la numele de botez Ioao Miques, reluîndu-şi numele evreiesc, de Iosef Nasi, duce de Naxos.

Candidatura lui la tronul Munteniei este consemnată în Analele Academiei Române, seria II-a, tom. XVIII (1815—1869), unde se menţionează că „după înlăturarea acestei primejdii, după zădărnicirea intrigilor Chiajnei (e vorba de Doamna Chiajna, fiica lui Petru Rareş şi soţia domnitorului Mircea Ciobanu, şi de lupta ei de a menţine la domnie în Ţara Românească pe fiul său, Petre cel tînăr) o nouă concurenţă se ivi. Cunoscutul evreu Ioan Miches zis şi Marele Evreu, care domnea ca Duce de Naxos sub numele de Don Joseph, protestînd că insulele sale au fost prădate de veneţieni, a cerut Sultanului Muntenia şi acesta i-a acordat-o".

Pe Don Joseph l-a despăgubit însă Alexandru Lăpuşneanu, care ar fi vrut să devină regele Ciprului (probabil după ce pierduse pentru a doua oară tronul Munteniei. Faptul e menţionat de Iorga în *Istoria Românilor* şi de istoricul Tocilescu într-un studiu publicat în *Revista de istorie, arheologie şi filologie*. Scrisoarea de mai jos este un document al acestui eveniment:

Serenissimo Principe,

In quale Gioa Miches havendo anco con molte generale lamentationi aggrandit i donni che dice stati ne le sue isole dalla Galee di vostra Setenita ha tenuto tal mezo con qualche opportuna occasionne che il signor mando ordine al Magnificio Bascia che in cakbio di quelle gi dovesse dar il stata causa di questa suo bene, quando Su Magnificentia non se gli fusse opposta et havesse turbata la cosa in modo che si giudica non havera effeto.

Di Pera a 11 di Marzo, 1571.

din America, deși n-a avut de la început legături formale cu această organizație.

Inițiativa lui Cohen era o replică la programul asimilist al societății „Românizarea", dar și un protest împotriva masoneriei, unde dominau antisemiții și pe care, din această cauză, a părăsit-o. În vederile celor trei fondatori, loja nu avea rostul de a-i izola pe evrei, de a-i distanța de viața publică românească și de problemele ei majore. Dovadă, că la izbucnirea războiului de independență din anul 1877, „Înfrățirea Zion" a echipat și trimis pe front o ambulanță condusă de dr. Adolf Weinberg. Ambulanța era însoțită de 15 tineri evrei, elevi ai Școlii de medicină înființată de Carol Davila în 1857 și unde Iuliu Barach funcționa ca profesor. Printre voluntari se număra și medicinistul Al. Vianu, tatăl scriitorului Tudor Vianu. Unul din cei 15 tineri medicinişti şi-a lăsat viața pe front, răpus de tifos.

Puțin timp după înființarea lojei, Cohen și-a dat seama că avea nevoie de prestigiul unei mari personalități. Renunțînd la orice vanitate, a demisionat pentru a preda conducerea unui nou comitet în frunte cu Benjamin Franklin Peixotto, fruntaș al evreimii americane, aflat în acel timp în țară unde venise cu o misiune consulară din partea guvernului de la Washington. Alături de Cohen, din conducerea lojii, făceau parte frații Adolphe și Leopold Stern, S. Schönfeld, Mayer Marcus, C. N. Popper și Israel Auerbach. Ulterior loja a aderat la ordinul Bnei Brith și aceasta este de fapt actul de naștere al marei organizațiuni evreiești în România. Pentru a arăta, cît de hotărîtoare a fost inițiativa lui Abraham Cohen, vom încheia cu următorul extras din studiul lui Jean Cohen: „Bnei Brith și Emanciparea evreilor din România" (Edit. Lojii Bnei Brith „Rav. Dr. Iaakov Niemirower, Tel Aviv, 1963):

„A evoca istoria fondării, dezvoltării și operei realizată de către lojile evreiești din România, inclusiv a lojilor Bnei Brith, încadrate în Marea Lojă B.B. „ZION" districtul nr. IX, România, înseamnă a ne ocupa de însăși istoria a cel puțin trei sferturi din ultimul secol de viață publică organizată a evreilor din România, înainte și după anul 1887, data încadrării lor organizatorice în „Ordinul independent Bnei Brith" au fost legate prin activitatea lor, nu numai de viața de fiecare zi a evreilor din România și de luptă pentru emanciparea lor politică, social-economică și culturală, dar, prin opera de educație civică săvîrșită și prin multiplele și variatele instituții obștești create, au inițiat și au prezidat procesul de tranziție a evreilor din România de la condiția de „Ghetto", la o viață socială modernă; le-au formulat problemele politice și social-culturale de bază și i-au ajutat în rezolvarea lor" (...). În acest cadru al Lojilor evreiești din România au fost educați și au dobîndit experiența afacerilor publice, formîndu-și personalitatea, mulți conducători și activiști ai instituțiilor politice, sociale și culturale ale evreilor din România, care au influențat formarea fizionomiei și structurii social-morale a acestei colectivități".

(...) „E Luţica dintr-o mie / Ca să-mi poată place mie / Dă-mi-o, dă-mi-o de soţie". Această dulcegărie muzicală a făcut deliciul saloanelor, accentuată şi de notorietatea persoanei vizate. În genere, romanţele lui Cohen se axează pe admiraţia exaltată a femeii iubite şi pe regretul dragostei neîmpărtăşite. Cînd scrie cuplete cu caracter social, se dovedeşte foarte combativ, satirizînd o societate cu multe cusururi, care încerca să-şi apropie stilul de viaţă din Occident, importat de tinerii bonjurişti. Era liberal şi profesa ideile revoluţionare ambigue ale lui Ion Eliade Rădulescu, considerîndu-l multă vreme patronul său politic. Îşi intitulează pamfletele versificate cu accente protestatare „Jos masca!" sau „E vorba de chimir" sau „Ia-l de pe mine că-l omor"'!' Adolphe Stern îl consideră un fel de Minnensinger întîrziat, care „dacă ar fi avut mai multă cultură, ar fi ajuns un Aristofan sau un Juvenal". Urmînd exemplul popularului actor romîn Matei Millo şi, poate chiar influenţat de el, a scris vodeviluri şi scenete comice şi pleca cu ele să le reprezinte în provincie. Unele din aceste piese *Norocul* sau *Urdubulea*, cu personagii alese din lumea birocraţiei de stat, au apărut în broşură (Tip. lucrătorilor români, Buc. 183). În 1875 a publicat un „Catalog de anecdote" (Tip. Mănescu, Buc.). A scos de asemenea două plachete de poezii, prima întitulată *Amorul* a doua *Dorul*.

Către vîrsta de treizeci de ani, epuizat de nesfîrşitele peregrinări teatrale şi dezamăgit de gloria efemeră a scenei, a părăsit-o spre a-ş încerca norocul în comerţ. A fost o revenire tîrzie şi neizbutită. A murit în 1877, răpus de un cancer, uitat repede de publicul său favorit. A lăsat în urma lui amintirea unei activităţi meritorii pentru colectivitatea evreiască. Căci pentru istoria evreilor din România, mult mai importante decît activitatea lui literară şi teatrală, sînt realizările lui în organizarea vieţii publice evreieşti. În special, rolul pe care l-a împlinit în crearea unei stări de spirit de împotrivire la asimilism. Iar aceasta, într-o vreme în care acest curent exercită o influenţă, de loc neglijabilă, asupra tineretului intelectual. Intrat printre cei dintîi într-un compartiment important al culturii româneşti, unde se prezentau destule tentaţii de convertire, Abraham Cohen nu numai că nu şi-a renegat originea, dar a păstrat strînse legături cu colectivitatea din mijlocul căreia se ridicase, afirmîndu-şi necontenit interesul pentru propăşirea ei. În jurul deceniului '70 cîţiva tineri doritori de a se încadra în cultura românească pe calea compromisului naţional, înfiinţaseră „Românizarea". Aderenţii ei se ridicau împotriva existenţei organizaţiilor evreieşti, susţinînd că acestea ar fi o piedică pe calea emancipării civile şi politice a evreilor băştinaşi. Opunîndu-se acestei teze oportuniste, Abraham Cohen ia iniţiativa înfiinţării lojei „Înfrăţirea Zion", avînd alături pe cărturarul C. N. Popper şi pe doctorul Adolf Weinberg, revenit din Viena, unde-şi făcuse studiile. A fost prima lojă evreiască din România orientată pe principiile drepturilor omului, după exemplul ordinului Bnei Brith

nime" al lui Mihail Straje (Edit. Minerva, Buc. 1973) ca „autor de cuplete, anecdote, versuri pentru muzică uşoară", Sînt, însă, omise colecţiile lui de aforisme, foarte gustate, deşi lipsite de savoarea „vestitului în Ţara Românească Cilibi Moise". E mai mult ca sigur că ambii s-au cunoscut, de vreme ce au activat pe acelaşi tărîm şi cam în aceiaşi perioadă. De asemenea, Dicţionarul lui Strajă trece peste bogata activitate a lui Cohen ca revuist, scriitor de vodeviluri şi alte piese de teatru.

Nu avem la îndemînă scrierile lui Cohen-Bucureşteanu, dar din puţinul ce ne-au transmis biografii săi, nu se poate spune că a fost un poet excepţional de dotat. Critzman afirmă că „a scris aşa cum a simţit, fără să ţină seama de regulile artei poetice". Dar cam la fel au scris şi unii din confraţii săi de origine românească, apăruţi în arena literară înaintea lui Eminescu. Versurile poetului evreu nu sînt mai naive şi mai primitive decît ale multor poeţi contemporani cu el, precum au fost, spre pildă, un Barbu Paris-Mumuleanu, Al. Depărăţeanu, Scheleti sau faimosul Carol Scrob, ironizat de criticul George Călinescu drept „poet şi ofiţer, care izbuti să încînte pe mulţi contemporani cu oribilele sale romanţe" (Istoria literaturii române, Compendiu, Edit. pt. literatură, Buc, 1968, pag. 187).

Dacă ne referim la constatarea lui G. Călinescu că la început numai boierii au scris poezii, probabil pentru că erau şi oamenii cei mai cultivaţi din ţară, trebuie să socotim apariţia primului evreu în poezia română ca un act de curaj — acela de a-şi afirma drepturile sale. O spune şi M. Schwartzfeld, cînd, referindu-se la Cohen-Bucureşteanu, susţine că „n-a ocupat locul din urmă în acea generaţie, care credea că trebuie să scrie româneşte, cît timp se socoteau români şi patrioţi".

*

Romanţele şi baladele sale reprezentau, ca şi astăzi un gen facil, dar e cert că s-au bucurat de o bună apreciere ţinînd seama de faptul că au fost orchestrate de componişti de talia lui Al. Flechtenmacher, Cohen-Lînaru, Francois Schiepeck, G. Gebauer şi editate de cele mai bune case de muzică din Bucureşti: Sandrowitz, Leopold Stern, Patin etc. Cîntecele acestea îi cucereau pe ascultători şi nimeni nu lua în seamă abuzul de metafore ieftine şi romanţioase. Femeia era comparată cu „luna dalbă", sau cu „mîndrul soare". Astfel de figuri stilistice apăreau, de altfel, şi în poezia selectă a lui Al. Depărăţeanu, iubita fiind „bellă graţioasă, ca astra tremurîndă" sau în „cîntecile de lume vulgare şi lamentoase ale lui Anton Pann" (G. Călinescu, Istoria literaturii române, pag. 87).

A rămas celebră serenada închinată dragei sale Luţica, fata avocatului Căhănescu, pe care o peteşte în versuri puse pe muzică de Schiepeck, folosind superlativele şi diminutivele specifice genului şi modei: „Cît e ţara Românească / Ca ea n-o să se găsească (...) „E frumoasă ca un soare / Ca mîndrele lăcrămioare / Faţa-i albă ca şi crinul / Ce te-mbată ca şi vinul / (...) Dorul ei, vai mă omoară

tr-o completă anarhie, mai toate instituțiile de caritate și instrucțiune ajunseseră a fi în dărăpănare și părăsire, cînd domnea încă credința că, prin străduințe la fapte patriotice și dovezi de romînizare, evreii își vor atrage bunăvoința românilor". În aceste condiții societatea concepută de Cohen și colaboratorii săi „trebuie să găsească ecou în tinerimea inteligentă și simțitoare și de aceia, mai toți aceștia se grăbiră a se grupa sub steagul „Zionului" (M. Schwartzfeld: Anuar pentru Israeliți, an X. 1887—1888).

Abraham Cohen s-a născut în anul 1840. Era fiul bancherului Moise Elias Cohen din strada Șerban Vodă, personaj binecunoscut în societatea sefardă din capitala României. Potrivit tradiției din familiile de bancheri evrei, tatăl ar fi vrut ca fiul să-l secondeze în afaceri, dar, încă de pe băncile școlii, tînărul a început să cocheteze cu muzele, să scrie poezii, să cultive prietenii în lumea teatrului, să înființeze și să conducă cenacluri literare și să participe cu creații proprii la programele festivităților școlare sau ale organizațiilor evreiești.

După cum ne informează Crițman, teribilismele actoricești ale adolescentului l-au speriat pe Cohen-Lînaru. Nu era rudă cu bancherul din Șerban Vodă, ci numai prieten al familiei și s-a simțit dator să-l sfătuiască pe Moise Elias să frîneze elanurile fiului său, prevenindu-l că ar putea să alunece pe „un drum greșit", meseria de actor fiind cea mai prost cotată la bursa profesiunilor libere. Sfatul a venit poate prea tîrziu sau n-a avut efect, din pricina veleităților băiatului. Întîmplarea făcea ca însuși sfătuitorul să aibe un fiu cu nouă ani mai tînăr decît Abraham, care și el manifesta înclinațiuni artistice, dar de un grad mai elevat, căci s-a îndreptat exclusiv spre muzică, valorificîndu-și aptitudinile prin studii serioase la Conservatorul din București și apoi la Paris, unde a luat lecții de armonie, contrapunct și compoziție cu Felicien David, Lauro Rossi, Cesar Franck, Victor Massé, Theodore Dubois. Acest tînăr nu era altul decît Mauriciu Cohen-Lînaru, ajuns o somitate muzicală europeană, compozitor, muzicolog și critic muzical al ziarului „Figaro" din Paris, în timp ce omonimul său de la București, se lăsa cucerit de succesele ieftine venite din partea unui public fără pretenții. Este cert că cei doi tineri s-au cunoscut, de bună seamă că au fost și buni prieteni, deoarece la un moment dat Cohen Lînaru a și compus melodiile pentru cîteva din romanțele lui Bucureșteanu.

În fișa biografică a lui Mauriciu Cohen-Lînaru din „Lexiconul muzicienilor români" de Viorel Cosma (Edit. Uniunii compozitorilor, Buc. 1970) nu găsim menționată nici una din ele. În schimb în fișa lui Alexandru Flechtenmacher, din același lexicon, la rubrica „muzică vocală", figurează romanța „Cît te-am iubit" versuri de A. C. Bucureșteanu", alături de melodiile compuse de acest muzicant pentru vodevilurile antisemite ale lui Vasile Alecsandri „Lipitorile satelor" și „Herșcu Boccegiul". A. Cohen mai este citat și în „Dicționarul de pseudo-

SIMON
SHAFFERMAN

FIGURI DIN TRECUT :

Abraham Cohen-Bucureşteanu

•

Iniţiatorul primei loji evreieşti din România şi primul evreu care a scris versuri în limba romînă.

•

În cea de a doua jumătate a secolului trecut cronica artistică a Bucureştilor menţiona printre răsfăţaţii sălilor de spectacol pe „trubadurul Akabe", pseudonimul anagramat al poetului şi artistului Abraham Cohen-Bucureşteanu. A fost o figură remarcabilă a boemei literare şi artistice, cunoscut ca autor de poezii, romanţe, cîntece de lume şi cançonete, cum se spunea cupletelor în limbajul timpului. Mai toate au devenit şlagărele epocii, intrate în repertoriul celebrelor tarafe de lăutari. Însuşi virtuosul Dinicu le cînta în marile localuri, odată cu romanţele lui Vasile Alecsandri sau ale colonelului Theodor Şerbănescu. Trubadurul era, totodată, umorist de talent, debitînd în afară de cuplete, anecdote picante şi politice de circulaţie populară, originale sau „de la lume adunate", ceea ce nu trebuie luat la modul pejorativ, deoarece şi alţi confraţi şi concurenţi notorii de-ai lui, se relevau în arta împrumutului literar.

Abraham Cohen nu figurează în nici o crestomaţie poetică şi nici în istoria literaturii române. Îl găsim evocat, mulţi ani după moartea lui, în schiţele de istorie literară ale lui Mozes Schwartzfeld, în notele biografice ale lui Em. Critzman şi în memoriile doctorului Adolphe Stern. Schwarzfeld aminteşte că Abraham Cohen a fost primul evreu care a scris versuri în limba română. E un amănunt demn de reţinut. Merită cel puţin aceeaşi atenţie ca şi faptul că, la Iaşi, doar cu numai cîţiva ani înainte, tînărul Moise Eisic Finchelştein, întors de la studii din străinătate, a cutezat să apară în public, pentru prima oară, în costum european, în locul tradiţionalului port galiţian obişnuit la evreii moldoveni. Evocînd pe Abraham Cohen, A. Stern se referă la el ca la iniţiatorul şi fondatorul primei loji evreieşti din Bucureşti, moment crucial în istoria evreilor din România. M. Schwarzfeld a precizat, de asemenea, importanţa acestui moment; el se producea într-o perioadă cînd „comunităţile erau căzute în-

torul Barasch face remarca, bine întemeiată, „...că în această Comunitate s-a păstrat, atît în familie cît şi în sinagogă, o sumă de obiceiuri şi ceremonii foarte stranii, cu totul necunoscute în cercurile civilizate ale iudaismului european". Din acestea reproducem şi noi unul pe cît de pitoresc, pe atît de emoţionant: **„Sîmbătă dimineaţa, în vremea slujbei divine, vezi, din cînd în cînd, băieţi, cari fac colinda prin sinagogă, ducînd în mînă buchete de flori mirositoare, pe cari le prezintă spre mirosire celor adulţi şi în special celor bătrîni, care le dau binecuvîntarea lor drept răsplată. Acest uz este cît se poate de frumos şi formează o complinire a frumoasei vieţi familiare şi patriarhale a spaniolilor..."**

Mărindu-se numărul enoriaşilor, sinagoga a fost refăcută în anul 1853. Rugăciunea de tîrnosire a fost rostită de către rabinul Comunităţii, Moşe Izthac Almuly, zis Conorta. D-na Irina Heinic face menţiunea despre acest fapt în articolul d-sale: **Cînd s-au stabilit primii evrei sefarzi în Ţările Române (Caiet pentru literatură şi istoriografie** Nr. 45/972, pag. 3, după **Vestitorul românesc**, gazetă semioficială, Bucureşti XVIII (1853), pag. 204.

Rabinul Conorte se mai afla în serviciul Comunităţii în anul 1877, lucru ce l-am verificat personal, găsind semnătura sa, la data de 25 Nisan 5638, drept întărire a unui adaos făcut Regulamentului de funcţionare al Confreriei Sacre spaniole (**Hevra Kedoşa şel Levaya ve Rehitza**).

După cum reiese din Jurnalul rămas de la A.L. Ivela, această clădire nu se deosebea mult de aceea descrisă de d-rul Barasch. Totuşi existau unele adaosuri: „...Unde e grădina actuală din faţa templului, locul era ocupat de clădiri. Un gang separa la stînga o sală mare, numită Ieşiva, pentru rugăciunile zilnice, iar la dreapta erau locuinţele pentru Meşaretim (slujbaşii bisericii). Locul ocupat astăzi (în anul 1924 n.n.) la stînga de prelungirea străzii Spaniole, era în întregime acoperit de dependinţele templului, care, înspre chei (matca rîului Dîmboviţa), se terminau cu o instalaţie specială, deşi primitivă, pentru tăierea păsărilor. In 1892 (după reclădirea din 1890 a lui Cahal Grande), s-a adăugat odăiţa din dreapta pentru îmbrăcarea preoţilor şi, mult mai tîrziu, pe timpul epitropiei defunctului Lazăr Aşer, în 1903, s-a clădit salonul din stînga templului (unde au loc actualmente felicitările la cununii), s-a completat grilajul de fier, s-a făcut grădina din faţă şi s-a pavat curtea cu asfalt".

Din acest bătrîn local s-au iniţiat multe acţiuni legate de viaţa Comunităţii ca şi de participarea evreilor la evenimentele importante ale ţării de adopţiune.

Întregul proces de dezvoltare al Comunităţii a început sub preşedinţia lui Hilel Manoach şi Solomon Halfon. Acţiunile de sprijinire a revoluţiei din 1848, de organizare a ambulanţei Zion, condusă de doctorul Cociu, sau a voluntarilor sefarzi la războiul din 1877, aici au fost iniţiate. Şi tot aci s-au iniţiat primele legături ale evreilor spanioli cu Chovevesionismul.

---

*) D-rul Halevy, care ar fi putut foarte bine să-şi culeagă informaţiile din arhiva Comunităţii sefarde din Bucureşti — a preferat pe cele ale lui Franz Iosef Sultzer (1727—1791), un elveţian devenit ofiţer în armata austriacă, ajuns apoi secretar al lui Alexandru Vodă Ipsilante, şi ale cărui însemnări istorice, mult denaturate, sînt astăzi energic combătute de istoriografii români (Vezi **Magazin istoric** Nr. 85, aprilie 1974, pag. 15, într-un substanţial articol privind originea şi legendele Bucureştilor, de dr. Paul Cernovodeanu).

feld în **Anuarul pentru Israeliți** pe anul 5654—5655 (1893—1895). Descrierea observă sobrietatea lăcașului, de formă pătrată, luminat de ferestre gotice cu un tavan construit din bîrne castanii, cu o deschidere rotundă în formă de cupolă deasupra amvonului, prevăzută cu ferestruie din toate părțile. Duşumeaua este făcută din pietre cubice; în partea dinspre răsărit se află un parmalîc care te conduce la Ehal Hacodeş (lada sfîntă), iar pe pereți sînt mult mai multe inscripții şi formule de rugăciune ca în sinagogile polone şi vechi germane. Lipsesc de asemenea, „dihaniile monstruoase, leii înaripați, tigrii şi corbii, păsările patrupede şi alte podoabe şi zămisliri ale unei fantezii neînfrînate, care sînt în strictă opunere cu caracterul iudaismului".

Femeile au o secție aparte, pe un loc ridicat deasupra tindei, galeria fiind baricadată cu gratii dese pînă la înălțimea balconului, spre a împiedica vederea dinspre partea bărbaților.

În jurul pereților se găseşte o bancă lungă, apoi bănci simple de-a curmezişul, iar altarul se află în mijlocul sinagogii. „Locul urnei sfinte este marcat cu multă demnitate şi simplitate prin o perdea de mătase, frumos brodată, atîrnată la o înălțime convenabilă şi pe care se află o tăbliță cu inscripția numelui Domnului".

Doctorul Barasch mai face o amănunțită descriere a pitorescului costumelor orientale, pe care le mai purtau încă unii vizitatori în vîrstă ai templului, a felului liniştit şi pios în case se desfăşura rugăciunea şi a specificului liturghiei sefarde, cu melodii stereotipe, cunoscute de toată lumea şi prin existența unor rugăciuni şi a unor cîntece particulare sefarde, necunoscute ritualului polon şi german. Variațiunile verbale ale acestui rit **„se țin mai ales de ritul sefardic**

„Cahal Grande" — interior

al lui Maimonide (Rambam, Iad hazaca t. I. Ahavat)... în fine, cîntecele şi rugăciunile particulare din această sinagogă se disting foarte mult de Piutim, Pismones, etc. ale altor sinagogi, prin stilul ebraic precis, corect şi clasic, şi prin dicțiunea lor clară şi foarte sentimentală. **Ele exprimă mai bine şi mai cu demnitate relația ce există între om şi divinitatea unică şi supremă...**"

Observînd că „Comunitatea spaniolă poartă încă peceta tipului oriental şi a conservat reminiscențe mărețe şi neşterse din perioada de glorie a judaismului spaniol din veacul al XIII-lea şi al XIV-lea...", doc-

riul. Astfel, aflăm că evreii spanioli din Bucureşti au mai avut o sinagogă în preajma străzii Sf. Gheorghe Nou şi, ulterior acesteia, o sinagogă care, în jurul anului 1811, dispunea de 132 locuri pentru bărbaţi. Ea se găsea în casa care purta pe vremea aceea numele de **Hanul Pescarilor**, devenită proprietatea lui Moreno Solomon Aşer din calea Călăraşilor nr. 1. (**Buletin jubiliar publicat cu ocaziunea împlinirii unui secol de existenţă a Confreriei Sacre spaniole, 1811—1911**, de Isac D. Bally). Se ştie, deasemenea, că sinagoga de lîngă hanul Sf. Gheorghe Nou a fost dărîmată în anul 1768, iar, potrivit unui citat din **Istoria Comerţului Românesc** de Nicolae Iorga (vol. I pînă la 1700), menţionat de Israel Bar Avi în articolul său intitulat **Evreii în cadrul Istoriei Române (Caiet pentru literatură şi istoriografie Nr. 46/ 1972**:

„La finele veacului XVII vin şi evreii spanioli. Pe vremea lui Ştefan Cantacuzino sinagoga lor fu dărîmată pentru că îndrăzniseră a o face din zid şi nu din lemn". Şi acest citat infirmă afirmaţiile d-rului Halevy.

D-rul Halevy greşeşte şi atunci cînd se referă la deosebirile dintre cele două rituri. E de mirare că un rabin erudit ca d-rul Halevy n-a ţinut seama de specificul ritului evreo-spaniol, care deosebeşte liturghia evreilor askenazim de aceea sefardă prin unele caracteristici esenţiale de formă şi limbă (intonaţiunea sefardă în recitarea rugăciunilor şi la Thora, comentariul în limba ladino şi unele tefilot care aparţin în exclusivitate ritului sfard).

Templul Mare spaniol fu clădit, pare-se, prin anul 1819, pe temeiul unui hrisov domnesc din anul 1818 al lui Vodă Caragea ,(originalul se află la Arhivele Statului din Bucureşti, Condica Domnească 39, pag. 350), prin care se îngăduie epitropilor Comunităţii, Gavrilă Cohen şi Marcu Alşach, ca pe locul cumpărat de la sultan-mezat, în Mahalaua Popescului, (astăzi str. Negru Vodă 12), să se ridice lăcaşul de rugăciune al evreilor spanioli, cunoscuţi şi sub numele de evrei-turci, pentru că mulţi din ei veniseră din Turcia sau din paşalîcurile respective

Reproducem un scurt fragment din raportul Divanului către Domnitor, citat în parte de d-rul Halevy în studiul său şi reprodus de d-na Irina Heinic în articolul d-sale intitulat **Cînd s-au stabilit primii evrei sefarzi în Ţările Române (Caiet pentru Literatură şi Istoriografie** Nr. 45/1972, pag. 2):

„...rugînd milostivirea Măriei Tale a avea această voie să nu se supere de către cineva — şi; am mers şi însine în acest loc ce este în Mahalaoa Popescului şi intrînd în cercetare mai întăi ne încredinţăm dintr-o anaforă a Starostiei, care s-a întărit de Măria Ta la trecutul April 10, că locul acesta de la mezat l-au cumpărat Gavril Cohen şi Marcul Arşeh Ovrei..., vr-o sfîntă biserică de acest loc al lor nu este şi peste acestea jeluitori ovrei s-au făgăduit înaintea noastră, că vor înconjura acest loc cu zid înalt. Deci, fiindcă la nimeni nu poate aduce supărare facerea sinagogii pe locul lor, ce l-au cumpărat de la sultan-mezat, găsim cu cale să aibă această voie, iar hotărîrea cea desăvîrşită rămîne a se face de către Măria Ta..."

N-am fi ştiut pînă astăzi cum arăta Templul Mare Spaniol în prima jumătate a veacului al 19-lea, dacă nu ni s-ar fi păstrat descripţia făcută de d-rul Iuliu Barasch în memorialul său intitulat **„Evreii în Cracovia, Galiţia, Bucovina, Moldova şi Valahia — impresii de călătorie din anii 1841—1842**, publicat în traducerea română a d-rului Elias Schwartz-

RAOUL

SINIOL

„CAHAL GRANDE" (O mărturie dispărută din trecutul evreilor spanioli din București)

La 21 ianuarie 1941, în puterea nopții, locuitorii evrei din preajma Templului Mare — Cahal Grande — al evreilor spanioli din Bucureşti, din str. Negru Vodă 12 (fost 10), au văzut îngroziți cum e nimicit acest străvechi şi frumos lăcaş de rugăciune. O bandă de legionari îi dăduse foc, stînjenind apoi intervenția pompierilor veniți să stingă incendiul care amenința să cuprindă şi şcoala comercială alăturată.

Acestea se petreceau sub ochii, dacă nu şi cu complicitatea unei grupări legionare, comandată de preotul Vasile Brigădău. Gruparea se instalase, încă din toamna anului 1940, în palatul Comunității evreilor spanioli din str. Negru Vodă 3, din fața Templului Mare. Aceasta, după ce izgonise Comunitatea din birourile ei, şi pe toți chiriaşii evrei din apartamente.

Evenimentul a fost consemnat la timpul său în capitolul consacrat pogromului legionar de la Bucureşti (21—23 Ianuarie 1941) din **Cartea Neagră** întocmită de regretatul Matatiahu Carp.

Dacă revenim astăzi asupra acestei întîmplări, o facem din două considerente:

1. S-a scris foarte puțin despre Comunitatea Israeliților de rit spaniol din Bucureşti, obşte egală în vechime cu aceea a Templului sefard din Amsterdam.

2. Această comunitate, înființată în anul 1730, prin întărirea domnească a principelui Nicolae Mavrocordat, avînd o îndelungată existență de sine stătătoare, dar figurînd, din anul 1949, ca **„secțiunea sefardă"** a Comunității evreilor din Bucureşti, **este pe cale de dispariție,** atît din pricina emigrărilor care au subțiat numărul enoriaşilor ei, cît şi printr-o naturală stare de epuizare, căci forțe noi nu se mai adaugă trunchiului îmbătrînit. Sînt lăudabile sforțările d-lui Şef Rabin Dr. Rosen, a președintelui Secțiunii, dl. Avram M. Farchy, a fraților dr. Peretz şi Max Almuly şi a încă cîtorva sefarzi entuziaşti care se străduiesc s-o mențină în viață.

Templul cel Mare Spaniol, — Cahal Cadoş sau Cahal Granda, în iudeo-spaniol, nu este singurul şi nici cel dintîi lăcaş de rugăciune pe care l-au avut evreii spanioli din Bucureşti de-a lungul vremilor. Afirmațiile d-rului M.A. Halevy că **„pînă la finele veacului al XVIII-lea, spaniolii n-au avut o sinagogă a lor, deosebită, numărul lor fiind neînsemnat iar cei mai mulți dintre ei nu erau casnici". (Comunitățile evreeşti pînă la zavera"** (1821) — **Sinai,** vol. III, Bucureşti 1931) *) sînt cu totul lipsite de temei. Este oare posibil ca o obşte constituită în anul 1730, să nu fi avut nici măcar un minian, care să-şi îndeplinească obligațiile rituale, zilnice, într-o mică locuință, închiriată în cartierul locuit de evreii spanioli? Datele pe care le-am descoperit în arhiva Comunității sefarde din Bucureşti, al cărui secretar am fost vreme îndelungată, dovedesc contra-

de decenii, şi articolele fugitive de prin diferitele reviste şi ziare nu l-au putut înlocui. Fie ca silinţa noastră de a relua tradiţia înaintaşilor, să nu întîmpine greutăţi de neînvins". Din 1928 devine „anuar de studii iudaice" (redactor dr. M.A. Halevy), organ al Societăţii de studii iudaice din România, publicînd pe lîngă articole în limba română, multe în limba ebraică şi în limba germană. „Prin programul nostru urmărim în genere popularizarea şi democratizarea ştiinţei iudaismului şi introducerea metodelor şi rezultatelor studiilor iudaice şi literautra evreo-română... trei puncte mari din programul pe care ni-l propunem a desfăşura cu timpul: Istoria evreilor din România, Istoria literaturii evreo-române şi cercetarea contribuţiei evreilor la cultura românească".

A publicat studii despre trecutul evreilor în România, din istoricul comunităţilor evreieşti din ţară, studii despre scrierile religioase, studii arheologice, filozofice, literare, recenzii, bibliografii, comunicări. Colaboratori: dr. M.A. Halevy, dr. E. Schwarzfeld, Iosef Kaufman, dr. I. Niemirower, dr. Leone Fridman, Jaques Pineles, dr. Manfred Reifer, Eugen Relgis, I. Brucăr, dr. M. Eisler, Barbu Lăzăreanu, dr. A.I. Mark, S. Wininger, dr. S. Bercovici, dr. C. Blum, S. Reicher, L. Zirelsohn, I.M. Zalman, Gabriel Schäfer, Henry Marcus, dr. M. Gaster, dr. Iacob Singer, I. Segal, rabin M. I. Gutman, rabin Isaia Reicher, dr. Ludovic Pap, dr. A. Magid, rabin Efraim Landau, dr. M. Berman, M. Sărăţeanu, Horia Carp, dr. Enric Pekelman Furtună, dr. Mayer Ebner, L. Mizrachy, A. Axelrad, M. Schwarzfeld, dr. A. Mibashan, dr. Lazăr Mayersohn, M. Schweig.

Tot la Iaşi a apărut revista de literatură, artă, ştiinţă Scînteia (1932), director Maur Săveneanu, cu următoarele colaborări: Maur Săveneanu, Paul Sirepa, Lazăr Marcu, M. Steuerman, I. N. Roşu, Dimitrie Danciu, Leo Herşcovici, Iulius Segal, Iulius Solomon Semo, Saul Sfemer, Carol Drimer.

La **Piatra Neamţ** cunoaştem **Ecoul obştei,** „ziar pentru apărarea intereselor comunităţii" locale (nr. 1—30 martie 1909). Apărea bilunar. Printre colaboratori: Pincu Zissu; ceilalţi anonimi. In 1912 cunoaştem **Doliul nostru,** „ziar apărut pentru cinstirea memoriei lui Leo Tarcauanu", 4 pagini redactate de prietenii lui: Leon Goldner, Jean Adlersberg, Carol Weinberg, A.L. Zissu, Libitza Sig. Rabinovici, H. Kisler-Bacău, Luţă Engelberg, dr. D. Frühling-Iaşi etc.

Şi tot la P. Neamţ, **Săptămîna** „politică şi economică, organ democrat independent", director Peter Weissman (1921—1922), „o tribună de luptă, fără sgardă şi întotdeauna gata de luptă atunci cînd interesele cetăţenilor acestui oraş, indiferent de naţionalitatea sau religia lor, erau lezate". Printre colaboratori: Luţă Egelberg-Luţescu, Iosef Kaufman.

Nu am epuizat, în această expunere sumară, nici măcar lista publicaţiilor evreieşti din România, în nici unul din capitolele tratate. Nici nu am putut cerceta toate publicaţiile arătate aici, şi altele, cîte mai sînt. Am urmărit doar să arătăm bogăţia şi diversitatea lor. O tratare cît de completă a subiectului ar reclama redactarea unui volum impozant. E un obiectiv care va fi, sperăm realizat cîndva.

română, cu preocupări de probleme strict iudaice". Au colaborat: Iacob Gropper, Enric Furtună, Ştefan Tita, Isaiia Răcăciuni, B. Emanuel, E. B. Florin, M. Scherman, Lazăr Zin.

Publicații în provincie

La **Bacău,** la 16 septembrie 1876 a început să apară, o dată pe săptămînă, gazeta **Presentulu** (apoi **Presentul**) pînă în 1878. Redactor (nearătat) A. L. Löbel .În editorialul nr. 1: „Nu suntem al nimănui personal, dar al dreptului şi al egalității... Unirea populațiunilor ca în comun să lucreze pentru prosperitatea statului". Colaboratori: E. Schwarzfeld, Iosef Tauber, rabin A. Taubes, I. Rosenzweig, B. Labin, J. Ros, A. S. Gold.

La **Botoşani** cunoaştem **Foaia cooperației,** organul central al Băncilor cooperative de credit mărunt (evreieşti) din țară. Apare lunar (1930). „Purtătorul de cuvînt al nevoilor şi speranțelor masselor evreeşti".

La **Craiova,** la 15 martie 1919 a început să apară **Zorile,** „revistă bilunară literară, teatrală, sportivă", director B. Luca. Printre colaboratori: Mihail Cruceanu, F. Aderca, Sigfrid, Eug. Constantinescu, B. Luca, Elena Farago, Barbu Nemțeanu.

Tot la **Craiova,** în 1921, **Viața** (Das Leben), „revistă ilustrată pentru familia evree din România Mare", director rabin dr. M. Thenen: „a înfige şi în acest colțişor, îndepărtat de iudaism ,un modest şi umil stîlp de cultură evreiască". Apărea în limba română şi în limba germană. Colaboratori: M. Thenen, dr. Th. Weisselberger, dr. I. Weinfeld, prof. dr. H. Glaser, Sal Segall (traduceri în idiş din poeții români), A. Manheimer, prof. dr. Manfred Reifer, dr. Mayer Ebner, L. Taubmann, Mendel Abramovici, Enric Furtună, B. Luca.

În **Dorohoi** apărea în 1933 **Realitatea evreească,** „ziar săptămînal sub conducerea unui comitet". Cu orientare sionistă. Intre colaboratori: dr. E. Rabinovici, H. Rapaport, S. Fichman, E. Michalovici, A. Cohn.

La **Focşani: Curierul,** „organ independent sub conducerea unui comitet". Apărea în 1912, de două ori pe lună. Colaboratori: Henrich Israel, F. Bernard, Noel Bring, Moritz L. Klein, M. Niemanden.

La **Galați: Drepturile** (de la 30 octombrie 1904 pînă la 10 aprilie 1905), săptămînal. Girant responsabil Th. Vasiliu; **Galatzer Jüdisches Volksblatt,** „ziar evreiesc", în limba română dar şi cu pagini în idiş (1917—1922); **Veghetorul,** „organ independent săptămînal al intereselor evreieşti din Galați", director proprietar Henri Grünberg (1920—1925).

La Iaşi cunoaştem **Demascarea** (număr unic, septembrie 1901) „Un grup de tineri evrei revoltați de modul barbar şi despotic cum se conduc instituțiile evreieşti, au hotărît redactarea acestui ziar ca, povestind toate procedeurile guvernanților, să poată ajunge la concluzia: ce trebuie de facut pentru remedierea acestora".

Tot la Iaşi, L. Ludo a scos în 1913 şi apoi în 1916, revista de avangardă **Absolutio,** „îndemn la luptă şi creație", cu următoarele colaborări: Eugen Relgis, I. Ludo, G. Spina, P. Cornel (Kiva Ornstein), T. Arghezi, G. Bacovia, Emil Isac, Steuerman-Rodion, Alexis Nour, B. Luca, Richard Herescu, F. Aderca, I. Groper, Enric Furtună.

Sinai, „revistă pentru studii iudaice", director dr. M. A. Halevy, a început să apară la Iaşi (numai nr. 1-4 1926) apoi la Bucureşti. „Să ne cunoaştem pe noi înşine. E vremea să se facă şi în România ceva pentru studiile iudaice şi într-un spirit ştiințific. E doar în interesul egoist al viitorului nostru de a ne cunoaşte trecutul. „Anuarul pentru israeliți" care umplea lacuna culturală de la finele secolului al XIX-lea, nu mai apare

tențiune manifestărilor de viață evreească din Eretz Israel ca și celor din țările Diasporei". Colaboratori: Idov Cohn, dr. S. Bainglass, Th. Loewenstein, M. H. Bady, C. Săteanu, L. B. Wechsler, B. Cauşansky, Osias Avram.

Adam, revistă bilunară de cultură şi documentare iudaică, a apărut de la 15 aprilie 1929 pînă în aprilie 1940, cînd a fost suprimată de regimul fascist. Înființată de I. Ludo, care a condus-o pînă cînd au preluat-o Idov Cohn şi Miron Grindea, apoi singur M. Grindea. „Colaboratori din toate clasele politice, din toate nuanțele sociale, din toate şcolile literare". Iată o mică parte din obişnuiții colaboratori, spre a constata diversitatea atît a preocupărilor cît şi a concepțiilor: Ştefan Antim, F. Aderca, Moise Altman, dr. A. Beck, Brunea-Fox, I. Brucăr, B. Brănişteanu, S. Bickel, H. Bonciu, I. Călugăru, Idov Cohn, Em. Dorian, A. Feller, B. Fundoianu, Iacob Groper, dr. L. Ghelerter, dr. M. A. Halevy, O. Harmelin, Michel Landau, Marcel Marcian, Marius Mircu, dr. I. Niemirower, Kiva Ornştein, M. Popper, S. Păstorescu, S. Podoleanu, Moti Rabinovici, Eugen Relgis, M. Schwarzfeld, Iacob Sternberg, M. Sărățeanu, G. Spina, M. Sacțier, Adolphe Stern, H. Şt. Streitman, A. Toma, Ilarie Voronca, A. Verea, Mişu Weissman, L.B. Wechsler, A.L. Zissu,.. La „Adam" a publicat M. Blecher primele poeme, aici a debutat Ury Benador ca romancier, aici a avut loc dezvoltarea ideologică a dr-ului Th. Loewenstein, şi tot aici Camil Baltazar „a fost condus de Ludo în brațele muzei evreieşti". La „Adam" au semnat primele rînduri Lucian Boz şi Andrei Tudor, aici a izbucnit M. Rudich... În paginile „Adam"-ului, Paul Zarifopol a publicat eseuri, Tudor Arghezi a colaborat „cu un devotament de prieten al lui Ludo şi de admirator al revistei"; aici au scris I. A. Bassarabescu, N.D. Cocea, Scarlat Callimachi, Eugen Herovanu, Eugen Lovinescu, dr. C. Parhon, Dragoş Protopopescu, C. Stere, Gr. Trancu-Iaşi, Ion Vinea... Revista apărea bogat ilustrată; în afară de numeroase reproduceri după pictori şi desenatori evrei din cei mai de seamă, din țară şi din străinătate, a publicat lucrări inedite (în special pe copertă) de M.W. Arnold, Victor Brauner, Titina Căpitănescu, Marcela Cordescu, Edmond Dorna, arh. Ica Grad, S. Hay, Marcel Iancu, Iser, G. Iuster, Kolnik, I. Lerner-Cernăuți, Lowendal, Maur, Vivi Max, M.H. Maxy, S. Perahim, Riza Probst-Kreid, Rubingher, Ross, Rubin, I. Triester, Lazăr Zin...

După cel de-al doilea război mondial, I. Ludo a făcut să apară **Răspîntia,** „revistă de politică evreiască şi literatură" (de la 1 decembrie 1944 pînă în noiembrie 1945 — 20 de numere), bilunară, cu o parte din vechii colaboratori de la „Adam" dar şi cu forțe proaspete: Maria Banuş, dr. A. Clain-Bacău, Arnold Dagani, Margareta Dorian, Dan Faur, Leopold Filderman, Marcel Fischler, B. Hager, Athanase Joja, M. Lax, Dora Litman, Ada Ludo, Marcel Marcian, Liana Maxy, M. Menicovici, Marius Mircu, Ion Pas. Lucrețiu Pătrăşcanu, H. Relu, M. Rispler, D. Rubin, M. Rubinger, S. Sanin, Sarina Schmidt, G. Silviu, A. M. Sperber, L. Streisfeld, T. Teodorescu-Branişte, Bogdan Varvara...

Consemnăm şi o modestă revistă care şi-a scos timid capul imediat după răsturnarea regimului fascist din România: la 5 octombrie 1944 a apărut **Pagini literare** (Literarişe Bleter), patru pagini în româneşte şi patru în idiş. „Revista este una din aspectele activității Asociației culturale „Teatrul idiş din România", înglobînd în sfera ei largă pe actorii, scriitorii, poeții, publiciştii şi eseiştii de limba idiş, cît şi pe cei de limba

tural al omenirii". O publicație de înaltă ținută care a grupat cei mai de seamă publiciști evrei (și unii neevrei) ai vremii: F. Aderca, Ștefan Antim, A. Axelrad, L. Algazi, dr. A. Berkovitz, I. Brucăr, Marcel Breslisca (M. Breslașu), dr. H. Brezis, Iacob Botoșansky, Horia Carp, A. Dominic, Enric Furtună, B. Fundoianu, Gala Galaction, A.S. Gold, Iacob Groper, Barbu Lăzăreanu, B. Luca, I. Ludo, Virgil Moscovici (Monda), L. Mizrahi, dr. I. Nacht, dr. I. Niemirover, Barbu Nemțeanu, I. Peltz, Eugen Relgis, H. Șt. Streitman, H. Sanielevici, M. Schwartzfeld, M. Schweig, dr. A. Steuerman-Rodion, Lascar Șaraga, I. Șternberg, Sal. Segal, Schoss Roman, S. Semilian, Al. Terziman, A. Taubes, A. Toma, Adrian Verea, M. Weissman, A.L. Zissu, Desene de Lilien, Iosef Israel, Rubin etc.

Puntea de Fildeș a fost o apariție cuprinzătoare în publicistica evreiască din România, deși au apărut numai două numere, unul în aprilie 1925, celălalt la 2 mai 1926. „Scriitorii și artiști evrei, adunați într-o colonie înfloritoare în preajma Ierusalimului, au adresat un apel către scriitorii evrei din toate țările, rugîndu-i să organizeze pretutindeni, în aceeași zi, un festival al cărui produs să servească realizărilor practice din Palestina, în clipa în care se deschide acolo o nouă universitate. Scriitorii evrei-români au răspuns și ei acestei chemări și au organizat o șezătoare în seara de 11 aprilie 1925. Cu acest prilej apare numărul festiv al revistei „Puntea de fildeș", la care colaborează scriitori evrei-români cu concepții politico-sociale diverse, aducînd astfel un omagiu colegial confraților de pe țărmurile îndepărtate ale Mediteranei". Numărul doi al revistei are o introducere asemănătoare, cu deosebire că apelul primit din Palestina cere să se organizeze pretutindeni, o dată pe an, în aceeași zi, (Lag b'omer), un festival al cărui produs să servească la răscumpărarea pămînturilor din Eretz Israel".

Ambele numere ale revistei au apărut în condiții tehnice și redacționale excepționale, cu următoarele colaborări: Al. Dominic, B. Fundoianu, F. Aderca, Horia Carp, Emil Dorian, Șt. Antim, H. Șt. Streitman, A. Axelrad, dr. Iosef Bercovitz, Eugen Relgis, A. Toma, Camil Baltazar, A.L. Zissu, I. Brucăr, I. Ludo, Henry Marcus, B. Luca, Ion Pribeagu, F. Brunea-Fox, I. Peltz, dr. Iosif Westfried, Marcel Iancu, Sol. Iser, Adrian Verea, dr. Ygrec, Virgiliu Moscovici, Ion Călugăru, Ury Benador. Numeroase ilustrații (în special portrete): Marcel Iancu, Maxy, Ross, Kapralik, R. Iosif, Arthur Mendel, F. Lazar, R. Probst-Kraid, Henry Daniel, I. Singer.

Buletinul Societății de studii iudaice din România a apărut (lunar) din noiembrie 1928, redactor M. A. Halevy. „Buletinul va informa pe membrii Societății de cercetările și luucările ei, de ședințele și deciziunile ei, va cuprinde comunicările Societății, vor fi înregistrate faptele importante din mișcarea culturală evreiască, din domeniul științei iudaismului, din țară și din străinătate. Fie ca această foaie modică să se transforme curînd într-o adevărată revistă științifică!". Dorință care s-a și realizat, prin revista **„Sinai"** sub conducerea aceluiași redactor.

La 1 septembrie 1930 a început să apară **Ilustrațiunea evreească**, „revistă bilunară ilustrată culturală, etnografică și socială", director Osias Avram, director literar prof. N. Zelewinsky. Își „propune să aducă o prețioasă contribuțiune în procesul de unificare sufletească a unui milion de evrei care trăiesc pe teritoriul României, crescuți în medii diferite și adăpați la izvoarele diverselor culturi". „Vom da și o deosebită a-

rezistat cîțiva ani (am văzut nr. 83). Printre colaboratori: prof. dr. D. Rubin, N. Stein.

Reviste

Au apărut în România și numeroase reviste evreiești, pe unele le-am prezentat. Vom înfățișa aici, cronologic, un număr de reviste din București care au fost deosebit de prețuite.

Lumea israelită, „revistă pentru cultura poporului evreu" a apărut între 1902—1904. Deși imprimată la Craiova (în primul an), redacția se afla în București „Apare cu năzuința de a contribui la dezvoltarea intelectuală a evreilor din România și în special la trezirea conștiinței lor naționale". Redactor S. Grosman. Cea mai bună publicație evreiască din țară, pînă atunci, în privința conținutului și a prezentării grafice. Printre colaboratori: S. Grosman, S Cerbu, dr. I. Niemirower, A. Steuerman, dr. Gliksman, I. Kaufman, B. Librescu, dr. Abr. Stern, dr. Taubes, dr. L. Filderman, Adrian Verea, Emil I. Critzman, dr. K. Lippe, M. Schwarzfeld, A. S. Gold, A. Magder, dr. I. Nacht, S. Labin, dr. L. Strominger, A. Axelrad, dr. I. Sotec, Horia Carp, A. Nora. A publicat articole, studii, documente din trecut, buletin politic, literatură, știri, polemici, recenzii. Numeroase desene și ilustrații reproduceri după opere de artă evreiești.

Lumea israelită ilustrată (nr. 1 la 15 ianaurie 1914) ar putea fi o continuare a revistei precedente, sau poate s-a bazat pe succesul ei (nu numai titlul e asemănător, dar și desenul literelor din titlu e întocmai). Redactor: Carol H. Agatstein.

Și tot cu același desen al literelor din titlu a apărut, la 1 octombrie 1915, revista **Israelitul.** Director, același Carol H. Agatstein. Colaboratori: C. G. Dissescu, Ion Pribeagu, Elena B. Kanner, Carol H. Agatstein.

Cultura, „revistă ilustrată pentru literatura și arta renașterii evreiești", a început să apară în ianuarie 1911, sub îngrijirea lui Horia Carp. In acea perioadă a apărut (lunar) scurtă vreme (cîteva numere). A reapărut după 25 de ani, în 1937, tot sub îngrijirea lui Horia Carp (de asemeni lunar), pînă în august 1940, cînd regimul fascist a suprimat-o. „Revista își propune să fie o tribună de cercetare și de muncă culturală constructivă (...) să ne cercetăm și să ne cunoaștem noi singuri". Colaboratori: dr. I. Niemirower, Horia Carp, M. Schweig. A. Axelrad, dr. M.A. Halevy, Jeanne dr. Grosman, dr. M. Schaechter-Nancy, Gabriel Schaeffer, M. Warschavski, Eugen Relgis, dr. Justin Neuman, S. Serteanu, Marcel Iancu, S. Gregore, Berl Șnabl, Enric Furtună, S. Podoleanu, I. Brucăr, dr. Th. Loewenstein, Emil Dorian, M.H. Maxy, Carol Drimer, M. Ravner, George Silviu, Ury Benador, Liviu Deleanu, S. Semilian, I. Peltz, Schoss-Roman, H.St. Streitman, Barbu Lăzăreanu, O. Rispler, M. Schwarzfeld, Iacob Gropper, B. Brănișteanu, Naum Kitzler. A publicat reproduceri după numeroși artiști evrei din România și din toată lumea.

Spicul, „revistă literară bilunară", a apărut în septembrie 1918, directori: G. Galaction și L. Algazi. Colaboratori: Gala Galaction, A. Steuerman-Rodion, H. Sanielevici, L. Algazi, S. Nenițescu, V. Demetrius, Barbu Lăzăreanu (versuri), Const. Graur, A.L. Zissu, B. Weinberg, dr. Bramm.

Lumea evree, „revistă bilunară socială, politică, literară", a apărut de la 19 ianuarie 1919 pînă în octombrie 1920, director I. Brucăr. „In paginile acestei reviste se va arăta care e contribuția pe care evreii de pretutindeni o aduc la progresul social și cul-

dr. A.M. Beck, Isac Bercovici, Ury Benador, Pascu Blumenfeld, dr. H. Brezis, dr. I. Brucăr, B. Cauşansky, Idov Cohn, Al. Dominic, Em. Dorian, Carol Drimer, Iosef Ebercohn, dr. Mayer Ebner, A. Feller, dr. Leone Friedmann, E. Furtună, dr. Th. Fischer, Sami Goldenberg, S. Gregore, Iacob Groper, dr. M. A. Halevy, B. Iosif, A. L. Ivela, Naum Kitzler, D. Komarovsky, prof. I. Laivandman, M. Landau, dr. Th. Loewenstein, I. Ludo, dr. A. Mibashan, Marius Mircu, L.A. Mizrachy, S. Moscovici, Virgiliu Moscovici-Monda, B. M. Negru, dr. Justin Neumann, dr. I. Niemirower, S. Podoleanu, Eugen Relgis, dr. I. Rossman I.R. Rottenberg, M. Rudich, S. Sanin, Gabriel Schäffer, Gustav Segal, S. Semilian, av. M. Segal, I. Şt. Sharony, Carola Singer, M. Singer, dr. S. Singer dr. S.I. Stern, A. Şwefelberg, dr. Alex. Şafran, Amiel F. Şaraga Peter Weismann, prof. Zelewinsky.

La fel de populară şi răspîndită era o altă publicaţie editată de societatea „Hasmonaea" a studenţilor sionişti, Copilul evreu, *revistă bilunară pentru copii şi tineret, unica publicaţie pentru copiii evrei, cu material instructiv, educativ şi distractiv. Director Pascu Blumenfeld, apoi Naum Kitzler. A apărut din 1922 pînă în 1937. „În paginile revistei se oglindesc poveştile neamului nostru, năzuinţele şi idealurile sale". A publicat literatură, istorie şi ştiinţă evreiască, evocări ale ţării străbune şi ale eroilor neamului lui Israel, istorioare şi legende, poezii şi piesete de teatru, muzică şi jocuri, material pentru pregătirea serbărilor şcolare şi mai ales pentru sărbătorile evreieşti. A avut şi pagini în ebraică. Colaboratori: Iacob Groper, Naum Kitzler, David Faibiş, M.H. Bady, M. Rudich, dr. A. M. Beck, Enric Furtună, Alphons Fruchter, L. Nedler, B. Segall, A. Axelrad, Eliza B. Marian, S.L. Ariel, dr. M. Helfman, Sal. Segall, dr. C. Singer, I. Ludo.*

În anul 1935 revista a publicat Cartea copilului evreu, *o antologie a celor mai bune materiale publicate în revistă în cei 13 ani de existenţă.*

În 1935 a apărut revista Studentul evreu, *„publicaţie bilunară de luptă studenţească", „un îndreptar al studenţilor evreieşti în lupta pentru unitatea studenţească, pentru front general studenţesc şi pentru cucerirea revendicărilor ei profesionale". Printre colaboratori: Emil Dorian, David Golder, L. Isac, Ilie Kowsky, L. Muelerman, C. Nadler, Nicolai Oraş.*

Iavne *a fost a revistă editată de secţia pentru România a Cercului studenţesc tradiţional „Iavne", de pe lîngă Universitatea ebraică din Ierusalim. A apărut la Bucureşti din 1946 pînă în 1948. Redactor responsabil, Gustav Schächter. Printre colaboratori: prof. M.B. Kanner, prof. B. Mendel, M. Mibaşan, G. Schächter, Iacob Gropper, Avram Leibovici, Dr. I. Niemirower, A.D. Arieli, Şlomo Şmilovitz, Martha Hoffmann, I. Flavius, prof. M. Brayer, Leo Goldhammer rabin H. Guttman, dr. S. Băhnăreanu, Simon Calman. Aproape fiecare număr cuprindea, la sfîrşit, şi mai multe pagini în ebraică.*

Cunoaştem o publicaţie consacrată în România femeii evreice: Femeia evree, *„organul Asociaţiei culturale a femeilor evree". A apărut în 1934 şi a*

dactor H. Iacob, „în slujba massei evreești, spunîndu-ne cuvîntul răspicat și obiectiv asupra tuturor problemelor".

La 1 iunie 1933 a apărut Cuvîntul evreimei, *director av. Iancu Klein, cu orientare democratică, înfierînd în primul rînd antisemitismul. Apărea de două ori pe lună, cu colaborarea dr. I. Niemirower, Carol Drimer, Ion Pas, N. Batzaria.*

La 5 martie 1936 a început să apară Realitatea evreească, *„gazetă săptămînală independentă", care-și propunea combaterea antisemitismului, director M. Greissler, apoi G. Martin. Colaboratori: I. Rafael, Herman Rozin, dr. Solomon Nacht, Marcel Brinder, A. Heinrich.*

Primul număr din Pace și dreptate *a apărut la 18 iulie 1937 director B. Abramovici-Cosmeanu. Se declara îndrumător și coordonator al comunităților evreiești. Colaboratori: Sigmund Birman, Fr. Michelson, dr. M. Leon, Lazăr Eckstein, Arthur Axenfeld.*

Unirea *a apărut la 3 septembrie 1937, „ziar săptămînal de atitudine și informație". Redactor responsabil M. Rubinger. Colaboratori: Iacob Bacalu, ing. N.L. Paves, M. Ravner, ing. M. Rothenberg, Enric Furtună, St. Cosîmbescu, P. Samoilă, prof. D. Volcovici, D. Hervian, Mișu Segal.*

Publicații pentru tineret

In București au apărut și mai multe publicații adresate tineretului, unele, studențești.

La 6 septembrie 1909 a apărut primul număr din Viața israelită, *organul junimei intelectuale", director Carol H. Agatștein, fostul redactor al gazetei „Vocea Dreptății". „Vroim să fim un ziar cultural tendențios", să răspîndim cultura evreiască în toate straturile sociale. Printre colaboratori: dr. I. Niemirower, A. Axelrad, Scarlat Albrecht-Botoșani, A. Nora-Rosen, dr. Isac Leon, dr. L. Goldenberg, Alexandru Macedonski, Leontin Iliescu, I. Hochberg, Jacques D. Alpern, Const. Graur, Cecilie Agatstein.*

Junimea evree, *„publicație lunară evreiască", a apărut (cu unele întreruperi) de la 1 mai 1922 pînă în august 1927, în editura asociației cu același nume. „Învățați a cunoaște poporul nostru, a-i admira faptele trecute". A publicat articole, studii, informații despre viața evreilor de pretutindeni, literatură, reproduceri după pictorii și sculptorii evrei. Colaboratori: dr. I. Niemirower, dr. A. Beck, dr. M.A. Halevy, Horia Carp, Mișu Weissman, Theodor Rosen, Iacob Groper, Enric Furtună, Eugen Relgis, A. Steuerman, V. Monda, Matei Rusu, Carol Drimer etc.*

Dintre revistele studențești evreiești un loc aparte trebuie acordat revistei Hasmonaea, *„publicațiune lunară a Societății studenților universitari sioniști Hasmonaea", care a început să apară în anul 1918 și nu și-a încetat existența decît cînd a căzut jertfă prigoanei, în 1940. O perioadă, director Iancu Leibu. Era o revistă „pentru literatură, artă și știință", de un prestigiu excepțional. Simpla înșiruire a numelui unei părți dintre colaboratori este destul de elecventă: Jean Aberman, Bondi Almosnin, M.H. Alter, S.L. Ariel, Osias Avram, M.H. Bady, dr. S. Bainglass,*

pară Menora *care-şi propune să se ocupe de problemele evreilor români. Director Max Caufman. În afară de semnătura directorului, întîlnim doar diferite iniţiale.*

Din 1908, Neamul evreiesc, *„organ popular săptămînal pentru apărarea intereselor evreeşti", sub direcţiunea unui comitet. Este indicat, pentru corespondenţă, Laister.*

În septembrie 1921, apare Evreimea politică *„ziar independent săptămînal", director H.R. Covici. Printre colaboratori, M. Schwarzfeld, I. Semo, poetul D. Karnabatt (neevreu).*

Libertatea *„ziarul evreilor din România", arăta că este independent de orice interese particulare, apărătorul maselor evreieşti din România. Primul număr a apărut în martie 1923. Colaboratori: I. Peltz, A. Marc, Al. Tuţianu, I. Klein, M. Henrry, Dinu Moisescu.*

Multă vreme (cel puţin 12 ani) a apărut Cuvîntul nostru, *„politic, social, literar, apare lunar cu colaborarea unui grup de intelectuali". Directori (succesiv ori simultan): M. Menicovici, av. Iancu Klein, Inocenţiu Mina. Publicaţie cu caracter democratic. Colaboratori: F. Aderca, Napoleon B. Arie, I. Brucăr, general Gr. Berindei, Carol Drimer, Emil Fagure, Enric Furtună, Gala Galaction, Isac Holder Barbu Lăzăreanu, I.A. Leon, Inocenţiu Mina, dr. I. Niemirower, Ion Pas, Radu D. Rosetti, Lascăr Şaraga, A. W. Spivac, Adolf Stern, Al. Tissescu, A.L. Zissu.*

În octombrie 1931 a început să apară (neregulat) Vocea noastră, *„organ independent", director M. Weiss. Informa asupra vieţii evreilor din ţară şi din toată lumea, dar se ocupa în mod special de problemele comunităţii din Bucureşti. Printre colaboratori: Theodor Rozen, I. Volos, av. Valentin D. Saxone, prof. S. Ipcar, Iliza Ipcar-Blechner.*

Din 1932 pînă în 1940 a apărut Ecoul evreesc, *continuare a gazetei precedente, cu acelaşi redactor M. Weiss, cu acelaşi program independent (dar în nr. din 5 martie 1934 va arăta: „sionismul constructiv va fi cauza sfîntă pentru care vom lupta cu toate puterile noastre"). Acordă de asemenea o atenţie deosebită problemelor comunităţii: din 1935 se subîntitulează „organ al intereselor obştei evreilor din Bucureşti". Existenţa-i zbuciumată este indicată nu numai de apariţia neregulată dar şi de formatul şi capul gazetei mereu schimbate. Pe parcurs, conducerea gazetei au mai avut-o: I. Mendelovici, I. Al. Livschitz, prim redactor Liviu Teodoru. Printre colaboratori: C. Adrian, Camil Baltazar, dr. A.M. Beck, Ury Benador, A. Bergman-Munte, Samuil Blumenfeld, I. Brucăr, Mircea Brucăr, prof. J. Byck, Al. Dominic, Herman Edelstein, Lazăr Ekstein, S. Gregore, Iacob Groper, dr. Sache Grünberg, Iosif Guttman (I. Bunescu), dr. M. A. Halevy, Dinu Hervian, Dr. H. Ivainer, Barbu Lăzăreanu, B. Lebli, dr. Th. Löwenstein, Marius Mircu, Osias Melic, I. Peltz, S. Podoleanu, Ion Pribeagu, Eugen Relgis Theodor Rosen, M. Schwarzfeld, S. Semilian, Al. Solomon, dr. S. Teodor, Ştefan Tita, Millo Waserman.*

Viaţa *evreească, „ziar independent", săptămînal, a apărut la începutul anului 1932, director S. Blumenfeld, re-*

Hefter, dr. H. Solomovici, L. Kuperman, D. Grünberg-Jarkoni, Abraham Kahane, Rachel Schoenberg.

Tot la **Galaţi, Steaua Sionului,** „ziar al cercului cultural sionist Francisc Montefiore", bilunar (1905). Intre colaboratori: S. Rosenfeld, H.L. Zelţer, L. Leventer-Moineşti. Tot la Galaţi, **Opinia sionistă** (1927), săptămînal care urmărea să unească toţi sioniştii de toate nuanţele într-o singură grupare. Printre colaboratori: Rudolf Abramovici, A. Lanis, Nathan Schwartz, Max Wind.

La Iaşi a mai apărut, aproape 9 ani, o gazetă săptămînală bine apreciată, **Tribuna evreiască,** „organ sionist independent". La 15 decembrie 1940 a fost suprimată de regimul fascist. Comitetul de redacţie: dr. Isac Avram (director), Victor Atidi (ing. Scheinberg), ing. Belfert, Beno Cauşanski, D. Komarowsky, av. Beno Marcus. începînd cu numărul 187 (anul VI), redactor (director) C. Barzilay (Eisenhändler). Din 1937 publica două pagini în limba idiş. De la nr. 230 (anul VII), format mare, de ziar obişnuit. Tindea să devină cotidian. „Fără a fi organul oficial al partidului evreiesc, această gazetă va fi o tribună a ideii de cinstită şi sinceră expunere a nevoilor şi doleanţelor populaţiunii evreieşti din ţară, în conformitate cu tradiţiile şi marile idealuri ale iudaismului..." (editorial). A publicat articole politice, informaţii din viaţa evreiască mondială şi, în special, din Ereţ Israel, corespondenţe din ţară, reportaje, ştiri culturale, artistice, literatură etc. Colaboratori (în afară de membrii comitetului de redacţie): Felix Rosen, Moses I. Duff, G. Berghiner, Solomon Cristian, I.I. Burstein, S. Benary, Grünberg, Moldovan, D. Jarkony, dr. Th. Loewenstein, dr. Mayer Ebner, dr. Enric Pekelman-Furtună, J. Pineles, av. B.M. Negru, av. M. Rubin, dr. H. Solomovici, dr M. Helfman, D. Wertenstein-Dorin, I. Gropper, dr. I. Rosman, Carol Drimer, dr. Iosef Şafran, Naum Kitzler etc.

La **Piatra Neamţ** a apărut în februarie 1908, **Ţeirei Ţion,** organ al secţiunii locale „Ţeirei Ţion". Articol de fond semnat de A.L. Zissu. Gazeta publica şi articole în ebraică şi idiş (o pagină din cele patru). Se distribuia gratuit. Tot la Piatra Neamţ, aflăm, din 1922 pînă în 1925, **Menorah,** „apare periodic, sub auspiciile lojei B'nei Brith „Menorah". Printre colaboratori: cronicarul Iosef Kaufman, A.S. Gold, av. L. Weintraub, dr. Adolphe Stern, dr. M. Beck.

La **Roman** întîlnim, în 1922, **Ierusalim,** „buletinul Comisiei centrale sioniste din Roman". Apare bilunar, sub conducerea unui comitet. Colaborează B. Bercoff, A.H. Solomon, A. Rindmann, B. Moscu, dr. Abr. Stern.

Publicaţii independente (particulare)

ÎN BUCUREŞTI au apărut şi numeroase publicaţii care nu aparţineau (sau mai degrabă nu se declarau ca atare) vreunei organizaţii sau grupări.

Între 1901—1910 a apărut Cronica israelită, *„organ săptămînal" scos de Iosif R. Petreanu. „Vom fi cronicarii poporului evreu" se arată în articolul de fond al nr. 1 (2 iunie 1901). Printre colaboratori: S. Grossman, dr. I. Niemirower, A. D. Rosen, Iosef Kaufman, rabin dr. I. Nacht, I. B. Brociner, dr. M. Codreanu, dr. Steuerman Rodion, B. Samsony, Mayer Marcus, Sam. Pineles, E. S. Cerbu, dr. Abr. Stern, dr. Sigmand, A. Axelrad, dr. I. Sottek (în idiş, cu caractere latine), David Bercovici, rabin I. Margulies, rabin L. Rabinovici, L. Albin.*

La 26 ianuarie 1903 a început să a-

tea apariției cît și în format, ba chiar în titlu: **Tribuna noastră** și subtitlu: „organul Partidului Țeirei Țion din România" (săptămînal), „organ evreesc bilunar". Din 1937, redactori dr. M. Cotic și B.I. Duhovnăi; apoi director-proprietar dr. M. Cotic. A avut uneori un supliment în idiș, 4 pagini. Printre colaboratori: I. Ludo, M. Rudich, I. Lerner, dr. M. Helfman, Amiel F. Șaraga, B. Iosif, S. Semilian, Sol. Frisch.

Dacă publicația precedentă era antirevizionistă, în 1935 întîlnim din nou o publicație a sioniștilor revizioniști, **Haiarden**, fondator A. Propes, director I. Schieber, redactori M. Schapiro și S. Fischtein. A apărut pînă în 1940. Printre colaboratori: M. Jahinson, Iacob Issury, Tony Goldenberg, Aizic Remba, M. Schapira, E. Diamant, M. Iaffe, A.L. Zissu, dr. I. Ievin, Wanda Benary, R. Budnevici, Pincu Katz.

În ianuarie 1939 își reia apariția regulată revista **Mîntuirea noastră**, „publicația tinerei generații sioniste" (Haşomer Hațair), seria a II-a, dar numai pînă în aprilie 1940. Director-proprietar Iancu Gherson, redactor responsabil Dan Wurhaft.

Bineînțeles că în timpul celui de-al doilea război mondial, n-a apărut în România nici o publicație sionistă; dar imediat după răsturnarea regimului fascist, reapare, la 1 septembrie 1944, **Renașterea Noastră**, „săptămînal evreesc" care fusese silit să-și înceteze apariția în iarna anului 1942. Director M. Moscovici.

Iar în ziua următoare, la 2 septembrie 1944, reapare gazeta **Mîntuirea**, al cărui prim număr văzuse lumina zilei în urmă cu 25 de ani (1919). Noua serie (a II-a) are ca director tot pe A.L. Zissu. Apare acum de două ori pe săptămînă, în mare parte cu aceiași colaboratori. Publică și rubrici în limba ebraică.

Peste cîteva zile, apare **Viața evreească**, „ziarul tuturor evreilor", la 7 septembrie 1944. Director M. H. Bady. Printre colaboratori: dr. A.M. Beck, A.L. Zissu, Iacob Gropper, Gustav Segal, Raoul Siniol, prof. S. Laivandman, Art. Vogel etc.

Au mai apărut, în acei ani, cîteva publicații sioniste: **Tineretul nou** (Hanoar Haționi), „revistă politică literară pentru tineretul evreu", redactor S. Zoller (1944—1947), colaboratori: Samuel Herșcu, H. Feldman, H. Hahn, N. Feld, I. Herzig, Ad. Deutsch, I. Lucaci, Poldi Reisel, L. Atlasman, M. Blumenthal, Herșcu Cahane; **Haşomer-Hațair** (1946) „buletin săptămînal al Blocului Haşomer Hațair (Mișmar, Bnei-Avoda, Haşomer-Hațair)"; **Hehaluț Lanoar**, „supliment pentru țofim" — editat pentru colonia de vară a tineretului din Haşomer Hațair, la Iacobeni (1947).

★

Nu numai la București au apărut publicații sioniste.

La **Galați** apărea, în 1916, **Hatikvah**, „publicație sionistă bilunară", o revistă care se bucura de colaborări importante: dr. I. Niemirower, dr. I. Nacht, A.L. Zissu, B. Luca, Enric Furtună, Iacob Groper, B. Wechsler, I. Botoșansky, S. Lazar, Baruch Zosmer, dr. H. Burstin, M. Rabinovici, I. Marcus-Ami.

La **Iași** a apărut la 15 iulie 1908 **Or Zion**, „organ sionist lunar" al cercului Or Zion — dr. Max Nordau. Comitetul de redacție: M. Grünberg, I. Rosenthal, S. Lazar, W. Goldstein, Noel Schwartz, H.L. Zelțer, dr. Frühling etc.

Tot la Iași, în august 1922, apare **Răsăritul** „publicațiune lunară a Organizației sioniste din Iași", continuare a vechiului organ sionist cu același nume care apăruse în localitate, în 1889, sub conducerea lui A. Steuerman-Rodion. Printre colaboratori: av. Schächter, J. Pineles, Alfred

Şcoala evreească, oficios al Asociaţiei generale a învăţătorilor evrei din România; redactor dr. Th. Loewenstein preşedintele Asociaţiei.

În vara anului 1925, apare **Hanoar**, „revistă bilunară a Asociaţiei tineretului sionist", cu articole, studii, informaţii, polemici. Printre colaboratori: dr. I. Niemirower, dr. A.M. Beck, L. Mizrahy, B. Mendelsohn, Th. Loewenstein, S. Grosman, Osias Avram.

O „publicaţie sionistă-revizionistă" **Drumuri nouă** apare în iunie 1926, la Galaţi. O notăm totuşi printre publicaţiile din Bucureşti, întrucît, ulterior, trecînd prin mai multe transformări, va avea, la un moment dat, o redacţie la Galaţi şi una la Bucureşti, apoi se va stabili definitiv la Bucureşti. Seria a doua se intitulează „organ al partidului Statul Iudeu"; în unele ediţii speciale, scoase cu ocazia unor grave evenimente, se revine la vechiul subtitlu: „publicaţie sionist-revizionistă"; primul număr din seria a IV-a are ca subtitlu „publicaţie bilunară de informaţie şi documentare iudaică", în „Cuvînt înainte" se spune că publicaţia nu va fi oficiosul unei grupări sioniste ci o tribună de critică şi lămurire: „crezul nostru este sionist şi naţional". Îşi propun să dezbată probleme, nu să se înregimenteze într-o grupare sau organizaţie. Printre colaboratori: Iancu Leiba, Z.F. Finkelstein, Philippe Braunstein, Maer Grossman, Leon Gold, A. Katz, I. Michel, Abraham Feller, M. Rabinovici, M. Sachter, S. Epstein, M. Geiger, Mayer Zeilicovici, S. Goldenberg, Mişu Weissman, B.L. Hart, I. Ludo, David Faibiş, A. Alperin, M. Rudich, Carol Schwartz.

Tribuna Partidului Evreiesc din România, a apărut, în 1931, cu prilejul campaniei electorale, cînd a candidat şi acest partid la alegerile pentru Cameră şi Senat. Printre colaboratori: dr. M. Ebner, dr. Adolphe Stern, A.L. Zissu, D. Hervian, I. Korn. Avea şi un supliment în idiş, la care colaborau: Haim Rabinson, dr. M. Cotic, S. Enter etc.

În 1932 şi 1933, **Muncitorul evreu**, organ al partidului Poale Zion. Apărea de două ori pe lună; redactor S. Fritsch; în aceiaşi ani, **Mişcarea sionistă**, bilunar, „organ sionist săptămînal", apoi „publicaţiunea sioniştilor centrişti din România". Director dr. A. Mibashan. Printre colaboratori: av. Fr. Weinberg, dr. S. Baruch, dr. Al. Şafran, av. B. Schechter, av. Jaques Pineles, dr. Lazăr Mayersohn, dr. S. Zalman, A. Bernhardt, B. Cauşansky, Idov Cohn, B.M. Negru, Horia Carp, dr. I. Niemirower.

Cuvîntul evreesc apărut la 20 septembrie 1933, redactor Daniel Moglescu, îşi defineşte programul în cîteva rînduri: „Drumul pe care înţelegem să-l urmăm e drumul curat şi cinstit al demnităţii evreieşti, al nevoilor evreieşti, al speranţelor evreieşti"; în anul II a purtat subtitlul „organ de informaţie şi critică sionistă"; din 1938 se subtitula „publicaţia Noii organizaţii sioniste (revizioniste) din România" (Jabotinsky). A apărut pînă în toiul prigoanei, 1940; este încă un exemplu al drumului aventuros pentru o publicaţie evreiască: nu a avut apariţia regulată (la două săptămîni şi chiar la o lună), şi-a tot schimbat desenul titlului, redactorii responsabili (sau directorii): S.L. Ariel, Dov Segal, din nou S.L. Ariel.

In 1933 a apărut o **Publicaţie festivă a acţiunii Ussischkin** (editura Keren Kayemeth Leisrael) cu prilejul sărbătoririi a 70 de ani de viaţă a conducătorului sionist. Articole omagiale semnează: Mişu Weisman, dr. I. Niemirower, Ad. Bernhardt, dr. A. Mibashan, dr. M. Helfman, S. Djaen, dr. S. Singer, dr. A.M. Beck, d-na M. Margulies, M. Landau, Moses Duf, I. Ebercohn, Idov Cohn, A.S. Jurist etc.

Şi din nou o publicaţie „nestatornică": **Tribuna**, atît în periodicita-

Zion, „ziar de propagandă sionistă", director Horia Carp. Printre colaboratori: W. Daniel, I. Fr. Botoşăneanu, Moris Rosenfeld, Isr. Kunovici, S. Grossman, Leon Grill, M. Braunstein, Iosef Frisch, Sal. Segal, A. Ivri, A. Axelrad.

La începutul anului 1904 a început să apară **Curierul Zionului**, ziar sionist independent". Apărea în limba română, dar avea şi o rubrică (Unser luşon) în idiş cu caractere latine. Colaboratori: Enric F. Braunstein, Gherson Weiss, Leiwy Segall, M. Benvenisti, I. Weisel, H. Libanon (Leon Feraru), dr. M. Malz, I. Brănişteanu, dr. Sottek, O. Nimrod, Leon Finkel.

Zionul „revistă populară" iar mai tîrziu „revistă populară naţională" a apărut o dată pe lună, din 1907 cel puţin pînă în 1914. Director-proprietar: D. Schrager. Colaboratori: dr. I. Niemirower, A. Axelrad, D. Schrager, Solomn Braunstein-Vaslui, H. Libanon (Leon Feraru), Herman Edelstein-Tecuci, B. Moses.

O publicaţie mai deosebită, expresie a dezvoltării pe care a luat-o mişcarea sionistă; în luna ianuarie a început să apară în Bucureşti, pînă în 1922, ziarul **Mîntuirea**, „cotidian naţional evreiesc", director A.L. Zissu. A fost un mare animator al vieţii evreieşti. Printre colaboratori: B. Fundoianu, S. Lazăr.

Din anul 1921, cel puţin pînă în 1923, apare **Eretz Israel**, „buletin oficial al Federaţiei Sioniştilor din România", cu colaborarea dr. I. Niemirower, M. Schweig, M. Goldstein-Cernăuţi, Adolphe Bernhardt, Horia Carp. Publica articole, ştiri, corespondenţe din ţară şi listele cu numele şi suma contribuabililor la Fondul Naţional Evreiesc.

De la 1 aprilie 1922 însă, Biroul de corespondenţă al Federaţiei Sioniştilor din România începe să editeze, de patru ori pe lună, un modest buletin **Ultimele ştiri din lumea evreiască** care, curînd, devine o revistă. Revista îşi tot schimbă şi măreşte formatul, pînă capătă format de ziar mare: **Ştiri din lumea evreiască**, „buletinul Federaţiei Sioniste din România", iar mai tîrziu „publicaţie săptămînală a Organizaţiei Sioniste din România". Va apărea mai bine de 16 ani, cu următoarele colaborări: dr. I. Niemirower, Adolf, Bernhardt, dr. A. Mibashan, Idov Cohn, dr. C. Singer, M. Moscovici, dr. Th. Loewenstein, F. Aderca, Barbu Lăzăreanu, I. Ludo (prim redactor), Alexis Nour, N. Zelevinschy, I. Hasefardi, dr. M. Cotic, dr. S. Zalman, Şt. Antim, B. Iosif, M. Blumenthal, Camil Baltazar, S. Podoleanu, F. Lobodă. Mare parte din scriitorii români de origine evreiască au trecut mai întîi pe la **Ştiri**, care a publicat şi cîteva suplimente: **Ştiri literare** (1925) şi apoi în 1928 **Amudim** (Pagini), supliment literar şi artistic; **Ştiri pentru copii**, 1928; tot în 1928, **Femeea evreie**, (bilunar), „organul Asociaţiei culturale a femeilor evree"; **Hanoar Haivri** (pentru tineretul sionist, 1929).

O altă publicaţie sionistă de prestigiu, care şi ea a trecut de-a lungul anilor (1924—1940) prin numeroase transformări, a fost **Renaşterea**, mai apoi **Renaşterea noastră**. Primul număr a apărut la 14 septembrie 1924, „organ naţional evreesc", ca oficios al unui grup care s-a constituit într-un cenaclu sionist. „Renaşterea urmăreşte pregătirea terenului pentru creiarea unui partid naţional". Director S.I. Stern; ulterior: redactor-şef L.B. Wechsler; apoi prim redactor M. H. Bady. Săptămînal, iar uneori de două ori pe săptămînă. Printre colaboratori: Mişu Benvenisti, B. Cauşansky, Idov Cohn, Al. Hurtig, M. Landau, av. Mizrahy, M. Moscovici, Rachel Schoenberg, dr. Carol Singer, dr. S. Singer, dr. Adolphe Stern, L.B. Wechsler, Mayer Zeilicovici, A.L. Zissu. A publicat şi un supliment lunar:

mul număr a apărut la 18 februarie 1942, ultimul număr la 18 august 1944. A publicat şi numeroase articole de cultură, semnate de A. Axelrad, I. Bacalu, Camil Baltazar, Marcel Breslaşu, av. Iosef I. Cohen, V. Cristian (Lelian), dr. Darius Cuper, Sergiu Dan, Lazăr Halberthal, M. H. Halevy, Rubio Liviu, I. Peltz, Isaia Răcăciuni, dr. A. Radovici, M. Schwarzfeld, I. Semo, Petre Solomon, H. St. Streitman, C. Săteanu, M. Şor (Maur Săveneanu), Ştefan Tita, Adrian Verea, D. Wertenstein etc.

După cel de al doilea război mondial, Comitetul Democrat Evreiesc a editat, de la 3 noiembrie 1945, gazeta **Unirea** „săptămînal democratic evreiesc de luptă şi cultură". în editorialul nr. 1 arăta că „va lupta să mobilizeze populaţia evreiască pentru realizarea unităţii democratice evreieşti, o va îndruma în lupta unită a întregului popor român, pentru democraţie, refacere şi prosperitate". Printre colaboratori: Ury Benador, Em. Dorian, I. Felea, D. Hervian, Ludwig Holdengräber, dr. Sandu Lieblich, dr. Th. Loewenstein, E. Marghita, M. H. Maxy, Marius Mircu, M. Sărăţeanu, L. Steisfeld, Emil Ţilenschi.

Cu începere de la 27 ianuarie 1951 (nr. 401), **Unirea** îşi schimbă numele în **Viaţă nouă** (tot organ al Comitetului democrat evreiesc), „pentru a se pune în acord titlul ziarului cu conţinutul său, care capătă pe zi ce trece un mai hotărît caracter de clasă". Dispar mulţi din vechii colaboratori, apar nume noi, tineri mai cu seamă: I. Adler, S.R. Aron, W. Auchberg, N. Goldhammer, O. Moşenschi, M. Poplicher, V. Savin.

Ultima mare publicaţie evreiască din ţară este cea în curs de apariţie, **Revista Cultului mozaic,** sub egida şi conducerea dr. Moses Rosen, şef rabinul cultului mozaic din România.

Primul număr a apărut la 19 octombrie 1956. Citäm din editorial: „Prin această publicaţie vom sluji deopotrivă interesele cultului mozaic şi ale patriei care se împletesc strîns". Apare de două ori pe lună (între 1959—1965 a apărut lunar). De la început a apărut în trei limbi: română, ebraică, idiş. Prim redactori succesivi: Alfons Reichman, Alexandru Spigelblatt, David Faibiş, Esra Flaischer, Luis Cernat, Francisc Por, Luis Soleiman. De la 1 iulie 1964, prim redactor Victor Rusu.

Printre colaboratori: Iacob Bacalu, Camil Baltazar, Israil Bercovici, Sebastian Costin, Manaşcu Cotter, preot Gh. Cunescu, Em. Dorian, Şt. Freamăt, Enric Furtună, S. Gafner, Iacob Gropper, I. Grubea, Jean Hefter, Isac Holder, Eugen O. Iacob, Mira Iosif-Iureş, C. Isac, I. Kara, Samson Lazar, M. Lax, S. V. Lehrer, Iacob Leibovici, Marcel Marcian, Paul B. Marian, M.H. Maxy, Marius Mircu, Al. Mirodan, prof. dr. Athanase Negoiţă, Saşa Pană, I. Peltz, Veronica Porumbacu, dr. Moses Rosen, Mauriciu Rothenberg, Victor Russu, M. Zelţer-Sărăţeanu, S. Semilian-Savin Solomon, Iulian Schwartz, Sara Stein, Ştefan Tita, Lazăr Zin.

Publicaţii sioniste

Dintre publicaţiile sioniste apărute începînd din anul 1900 la BUCUREŞTI, amintim în primul rînd gazeta **Macabeul** „organ sionist" bilunar. Primul număr a apărut la 20 sept. 1900, ultimul la 20 ianarie 1901. Publică articole şi informaţii despre mişcarea sionistă, corespondenţe din ţară, literatură (mai cu seamă versuri). Printre semnături (cele mai multe, pseudonime): Enric F. Braunstein, Heinerich Maltinescu, M. Osian, Isidor, Kreidman, N. M. Bloch I. M. Finchelstein, Iacob Goldring.

Tot din 1900 (pînă în 1902) apărea la Bucureşti săptămînalul **Mevasereth**

Schwarzfeld, H. Gherner, dr. Sigfrid Fridman-Bîrlad.

Au apărut şi publicaţii evreieşti care luau atitudine împotriva Uniunii evreilor români. Astfel, la Bucureşti, **Libertatea** „ziarul evreilor din România" (1923). întîlnim semnăturile: A. Ţuţianu, A. Marc, I. Peltz, I. Klein, Dinu Moisescu, Henry M.

Existau şi alte publicaţii de interes local şi special, „sezoniere", ca de pildă, gazeta **Comunitatea,** „ziar al intereselor Obştii evreilor din Bucureşti", apărut (cunoaştem nr. 1 şi 2) în iulie 1933, în preajma alegerilor unui nou comitet al Comunităţii. Gazeta susţine lista în frunte cu Sigmund Birman şi cuprinde articole scrise de candidaţi: S. Birman, dr. S. Baruch, av. I. Moscovici-Baciu, av. Friederich Weinberg, dr. Asra Berkovitz, H. St. Streitman, Michel Leiba, Fr. Michelson, M. Zelţer-Sărăţeanu.

În acelaşi scop (în preajma alegerilor comunitare din Bucureşti şi pentru susţinerea candidaturii lui Sigmund Birman), a apărut, în iulie 1937, gazeta **Pace şi dreptate,** director av. B. Abramovici-Cosmeanu (cunoaştem nr. 1 şi 3).

Ca publicaţie cu caracter ocazional, electoral, de la 21 mai 1920 apărea **Menorah** „organ cotidian al Blocului evreesc", în tot timpul campaniei respective, pentru susţinerea listei — cu semnul menorei — în alegerile parlamentare din acea vreme.

În 1920—1921 apărea la Bucureşti **Nădejdea,** la început „organ săptămînal", apoi „organ al evreilor români", apoi „organ al Asociaţiei evreilor români", asociaţie care, condusă de Jacques Katz, avea un program asemănător cu Uniunea evreilor români. Subtitlul purta ca motto: „Stau la marginea a două lumi şi le unesc în iubire" (citat din „Manasse" de Ronetti Roman).

La 13 februarie 1938 a apărut la Bucureşti **„Acţiunea noastră,** „gazetă săptămînală evreiască, organul acţiunii Willman, mişcare teritorialistă a evreilor din România". Milita pentru crearea unui stat evreiesc nu în ţara străveche, ci în altă parte a lumii în care să fie adăpostiţi evreii europeni şi care „să constituie marea colonie a Palestinei, metropola noastră spirituală". Redactor responsabil ing. M. Detar. Colaboratori : A. Willman Aron Hertz Erich, dr. Leo Ostfeld, Seb. Leonard, Israel Neumann, Lazăr Halbertal.

Un prestigios ziar a început să apară la Bucureşti de la 15 februarie 1939, **înfrăţirea,** mai cu seamă de la nr. 3 cînd, conducerea i-a fost încredinţată lui Felix Aderca. „Organ de informaţii şi îndrumare evreiască", îşi propunea „promovarea ideii de apropiere între toate straturile populaţiei evreieşti şi a încadrării lor în singurele organizaţii legale: Comunităţile evreieşti; promovarea unei şi mai strînse prietenii între populaţia evreiască, poporul român şi minorităţile din ţară, prin cunoaşterea reciprocă pe plan cultural". A apărut pînă la sfîrşitul anului 1940. Printre colaboratori: Lică Abramovici (Chiriţă), F. Aderca, C. Adrian, Moise Altman, M. Banuş, I. G. Calmanovici, Ion Călugăru, Robert S. Cantar, Iosif Comanester, M. Davidovici, Emil Dorian, Carol Drimer, I. Felea, I. Finkelstein, Enric Furtună, Roza Ghelman, Al. Graur, Iacob Gropper, Alex. Lăzăreanu, M. Lax, Lucian Lazăr, B. Lebli, I. Ludo, L. Marcu, M.H. Maxy, Marius Mircu, A. Munte, I. Peltz, dr. Lucie Preminger, D. Rosenkrantz, Alex Sanielevici, W. Savill, I. M. Schwartz-Negrea, Mozes Schwarzfeld, S. Semilian, H. St. Streitman, David Şafran, Lascar Şaraga, B. Şnabl, Petre Viscol, D. Wertenstein, Ilie Zaharia.

În cursul celui de al doilea război mondial apărea la Bucureşti, săptămînal, **Gazeta evreiască,** „organ al Centralei evreilor din România". Pri-

Gazete ale unor organizații

A doua mare gazetă evreiască din România, după **Egalitatea**, a fost **Curierul israelit**, „organ săptămînal pentru apărarea intereselor evreiești". Fondat de Moritz Schweig, **Curierul israelit** a scos primul număr la 25 decembrie 1906, la București. Cu întreruperi în timpul primului și cel de al doilea război mondial, acest ziar a apărut pînă în anul 1946. M. Schweig l-a condus pînă la moartea sa (1933), cînd a urmat ca director Horia Carp, apoi M. Zelțer-Sărățeanu, după 23 August 1944, H. Soreanu.

Gazetă cu vederi largi, a îmbrățișat toate curentele din viața evreiască, consacrîndu-se, însă, de la început mișcării de emancipare politică a evreilor, propagînd ideea unei organizații cu acest scop. Este în mare parte meritul gazetei, crearea „Uniunii evreilor pămînteni" (transformată apoi în „Uniunea evreilor români"), al cărui organ a și devenit, de la 6 decembrie 1920; după cum are și meritul de a fi contribuit esențial la înființarea Comunității evreilor din București, M. Schweig fiind unul dintre fondatori și primul ei secretar general.

Gazetă de informație și de polemică, „Curierul israelit" a oglindit, în mare măsură, viața evreiască din orașe și tîrguri, avînd corespondenți activi în toate așezările cu oarecare număr de evrei. Au colaborat la Curierul israelit foarte mulți publiciști și scriitori evrei și neevrei: dr. I. Algazi, dr. Alperin, Șt. Antim, Tudor Arghezi, A. Axelrad, Iacob Bacalu, dr. S. Baruch, dr. M. Beck, H. Bejarano, dr. Asra Berkovitz, L. Bittman, I. Botoșanski, B. Brănișteanu, E.F. Braunstein, dr. H. Brezis, I.B. Brociner, I. Brucăr, F. Brunea-Fox, dr. M. Cajal, Scarlat Calimachi, Mina Cusiner, Liviu Deleanu, I. Dichter, Carol Drimer, Abraham Feller, Enric Furtună, Gala Galaction, S. Grossman, Dr. Grünberg-Sache, S. Ipcar, dr. H. Ivainer, A.L. Ivela, Elena B. Kanner, Mauriciu Kandel, dr. Karnabatt, Iosif Kaufman, S. Labin, Samson Lazar (Lascar Șaraga), Barbu Lăzăreanu, Alex. Lăzăreanu, Karl Lippe, I. Ludo, Adolf Magder, dr. Lazăr Mayersohn, Marius Mircu, dr. I. Nacht, dr. I. Niemirower, dr. M. Paves, Samuel Pineles, B. Reicher, av. M. Reisel, S. Rivenson, ing. Mauriciu Rottenberg, dr. David Rottman, Gabriel Schäffer, dr. Sotec-Leteanu, dr. Eugen Spirt, av. L. Streisfeld, dr. Al. Șafran, dr. S. Taubes, dr. Weisberg, dr. Al. Westfried, E. Wolf, A.L. Zissu, B. Zomer etc. etc.

Ca și colecția gazetei „Egalitatea", și cea a „Curierului israelit" constituie un bogat și variat izvor de documentare.

Tot ca organ al Uniunii evreilor pămînteni, a apărut la București, între 1913—1916, **Înfrățirea**, la început săptămînal, apoi zilnic, apoi de două ori pe săptămînă, schimbîndu-și concomitent și formatul. „Înfrățirea nu este un cuvînt deșert... este un program, este idealul urmărit de Uniunea evreilor pămînteni..." Gazeta a luptat cu curaj pentru acordarea de drepturi politice și civile tuturor evreilor născuți în România. Comitetul de redacție: dr. Adolf Stern, H. Erdreich, I. Hussar, I. Negreanu, S. Labin. A publicat articole politice, documente, informații în problema evreiască, studii despre trecutul evreilor din România, știri culturale, reportaje, corespondențe din țară, reproduceri din presa română și străină. A reprodus multe din articolele antisemite apărute în alte ziare, pentru a le comenta, de asemenea multe articole favorabile la adresa evreilor, apărute în diferite ziare.

Buletinul Uniunii evreilor pămînteni apărea la Iași, în 1916, ca o gazetă săptămînală. Colaboratori: M.

Presa în limba ebraică

Şi în limba ebraică au apărut în România numeroase publicaţii , fie de sine stătătoare, fie ca suplimente ori pagini (rubrici) în cadrul altor publicaţii.

În anul 1872, M. S. Rabener a editat SIMRATH HA-AREŢ, din care au apărut numai două numere. În 1882, gazeta HAOR, editată de M. L. Toller şi D. S. Silberbusch. (Un alt HAOR apărea în 1904 la Roman, tot în limba ebraică). În 1884, HAŞEMEŞ, la Sighet; în această localitate au apărut şi alte publicaţii în ebraică: ZION şi AHAWATH ZION.

Despre TALPIOT (Talpijois) am mai amintit. Acest săptămînal, întemeiat de L. Rokeah, fraţii Şaraga et Leiboivici şi Gherson Cohn, a apărut la Iaşi de la 3/15 iunie pînă la 28 octombrie/9 noiembrie 1898, în 8 pagini. „Spune lui Iaacov tot ce contribuie la înălţarea spirituală a lui Israel". Se ocupa de probleme de literatură şi de ştiinţă.

În perioada „Chowewe Sionismului" au apărut revistele literare: HAOLECH, editat de Moise Ornstein şi ZIMROTH HA-EREŢ, editat de M. Rabener.

Înainte de primul război mondial apăreau HAZON LAMOED — HAMEKITZ şi KWITZEI EFRAIM (prima serie); iar după primul război mondial: YEŞURUN (1919—1923), PERAKIM (1929—1931) continuat de DAPIM, sub direcţia dr. M. A. Halevy care a publicat şi texte ebraice şi în revista sa SINAI.

PERAKIM, revistă lunară pentru probleme de educaţie şi literatură, a apărut la Bucureşti în luna iunie 1929, editată de Asociaţia învăţătorilor de limbă ebraică din România. Redactori: I. Rispler şi Ţ. Wesiman. Printre colaboratori E. Maitus.

Publicaţii ebraice periodice au fost scoase şi de elevii de la ieşivoturile din Transilvania: la Deva, HABUCHIR (1928) iar la Satu Mare, HAIEŞIVA.

Mai multe pagini în limba ebraică publica revista IAVNE.

Ca o curiozitate, semnalăm o revistă

O reproducere după „Hamekitz"

care apărea scrisă de mînă, TEHIAT ISRAEL, (Renaşterea Israelului), „Săptămînal pentru literatură, ştiinţă şi probleme de tineret". Era editată la Piatra Neamţ de A. Braunstein. Un exemplar (anul I, nr. 10) se află în arhiva documentară a Federaţiei Comunităţilor Evreieşti din România, din care aflăm numele unor colaboratori: Iacob Zvi Braunstein, Pinhas Hart, Iehuda Arie Anavi, Şlomo Braunstein.

Cea mai de seamă şi de mai lungă durată publicaţie în limba ebraică din România o constituie pagina pe care REVISTA CULTULUI MOZAIC o publică în mod regulat, de la începutul existenţei sale: KTAV EIT, care a fost redactată succesiv de E. Fleischer, D. Faibiş, Pollak, iar în prezent de W. Tamburu. Printre colaboratorii permanenţi: dr. Moses Rosen, rabin I.L. Marilus, Eisenstein.

Steinbarg în „Culturfederație", vor scoate, la 1 octombrie 1924, revista literară *Șoibn* (redactor Iacob Șternberg), care va proclama pentru întîia dată existența unei literaturi idiș în România, *Gezeilte Vertăr* a fost o gazetă-miniatură pentru literatură, teatru, artă din care au apărut (1929) patru numere; redactor Iți c Manger.

Menționăm, printre curiozități, cele șase „gazete" editate și scrise în întregime de Șimșen Ferst, în 1920 (sau cu începere din acest an): *Der Gragăr* (20 numere), *Mițraim Voh* (8 numere), *Șvies Knăș* (2 numere), *Der leț* (2 numere), *Cernoviței plotches* (6 numere), *Dorner humor* (8 numere).

Multe publicații în idiș au apărut și în Basarabia, la Bălți, și mai ales la Chișinău.

La BĂLȚI, în 1934, un săptămînal politic, *Dus Jidișe Wort*, redactor dr. L. Gorfel; în 1936 *Das belțer Wort*, de asemenea săptămînal, redactor L. Kuperstein.

La CHIȘINĂU notăm, în primul rînd, patru cotidiene; două în 1919: *Der Morgen*, din decembrie 1919-mai 1920, redactor I. Weinstein (Idl Melamed) și *Dus Basaraber leben*, care a apărut de două ori pe săptămînă apoi zilnic; din acest ziar politic, avînd ca redactori pe S. Fișer, Șaievici și I. Weinstein, au apărut 32 numere. O existență mai lungă a avut *Der id* care a apărut din mai 1920 pînă în iunie 1922 (total 575 numere). Redactor M. Fastman, apoi Z. Rosenthal, Michel Landau și I. Weinstein. Al treilea cotidian, Unzer Zeit, „singurul cotidian idiș din România", a apărut de la 16 august 1922 pînă în 1930, cu o serie de întreruperi (suspendări). A fost un ziar (sionist și politic) destul de răspîndit (tiraj 8—10.000 exemplare). Redactor Z. Rosenthal, apoi M. Landau.

Gazetă sionistă a fost și *Erd un Arbet*, săptămînal al organizației Zeirei Zion din România (1921).

Au apărut și cîteva publicații cu caracter religios: *Hamvaser tov* (1924) „organ (lunar) pentru religie și morală"; *Die Woche* (1928), „organ (săptămînal) al evreimii național-religioase din Basarabia", redactor Iosif Epelbaum; *Der Știub Jurnal* (1933) „publicație religioasă națională" lunară, redactor același I. Epelbaum. Din *Dus Vort* (1921), redactat de I. Bubis și I. Weinstein, au apărut 85 numere; *Dus Cooperative vort* (1925), redactor N. M. Roitman) era organul (lunar) al Asociației Cooperativelor evreiești din Basarabia; la început supliment la *Unzer Zait* apoi, din 1 iulie 1926, organ independent. Tot în 1925, au mai apărut la Chișinău două publicații: *Hanoar* redactor fiind Ș. Ghivoni) în ebraică și idiș, și *Farn idișen Kind* (redactor Z. Rosenthal), lunar, în editura Unser Zeit.

Of der Vah (1927) a apărut timp de doi ani; *Basaraber aint* (redactor Michel Iachinson) a apărut (1932) la început săptămînal apoi mai rar.

Sănătate și igienă (1937) era o gazetă lunară ilustrată de medicină populară, singura în idiș, din România, cu acest specific. Editată și ea de „Unzer Zeit".

Unele au avut caracter sionist: *Arbaiter Ţaitung* a fost un săptămînal al partidului poalei-ţionist din Bucovina. A apărut la 1 decembrie 1921, redactor fiind Ş. L. Ştainmet iar din 1922, S. A. Soifer. A adunat un grup de scriitori din cei mai progresişti din România, încît, din 1929, tot sub redacţia lui S. A. Soifer, şi-a schimbat titlul: *Cernoviţer Bletter* „săptămînal independent de politică, cultură şi economie"; dar nu numai titlul ci şi tendinţa: a trecut la extrema stîngă, a devenit antisionist. În acest fel a apărut pînă la 23 decembrie 1937, cînd a fost suprimat de regimul Goga-Cuza (300 numere).

Ca organ al Organizaţiei sioniste din Bucovina, a apărut în 1921 *Dus idişe Folksblot*, săptămînal. Ca redactori, dr. Mayer Ebner şi dr. Theodor Weisselberger, redactor responsabil dr. Ignatz Schmerz. Gazeta n-a trăit decît pînă în septembrie acelaşi an.

În 1928 a apărut *Der idişer Fraind*, agudist (redactor Daniel Şternfeld); şi tot ca organ al lui Agudat Israel, în 1934, săptămînalul *Dus idişe Wort* (redactor responsabil M. Kahan).

Oifboi, apărut în 1935, a fost mai întîi „tribuna poalei-sionistă", apoi „tribună a tineretului muncitoresc şi haluţian", „tribună sionistă şi socialistă" etc. Editor şi redactor responsabil: dr. Herbert (Zwi) Ellner apoi Iosif Şiţ.

Pentru tineret, în 1931, a apărut *Iugent Ştime* (Glasul tineretului); *Bai Unz* (1935) era un buletin informativ al organizaţiei tinereşti poalei-sioniste „Dror".

Ca să încheiem cu publicaţiile sioniste, în idiş, din Cernăuţi, mai amintim de *Darkenu* (Drumul nostru) din 1937, al organizaţiei Mizrahi şi „Tora Ve-avoda" din România.

Nici publicaţiile socialiste, n-au fost puţine: *Dus naie Leibn*, gazetă săptămînală (1918) avînd ca redactor pe dr. Iacob Pistiner, era organul „Bund"-ului. Tot dr. I. Pistiner va scoate, din 1927 — 1929, *Di Naye Zaitung*, organ socialist, în fiecare luni şi vineri. Ca organ al Partidului social democrat evreiesc „Bund", a apărut, în 1922, şi *Unzer Wort*, gazetă de forma mare, editor şi redactor responsabil dr. Iosef Kissmann. Acelaşi redactor va scoate, în 1925, încă o publicaţie socialistă, *Der iunge Kempfer*, care va avea o existenţă efemeră. *Di Fraihait*, săptămînal socialist literar, a apărut din 1919—1923, avînd ca redactori pe dr. Meir Rozner şi Steinbarg; *Der Stral*, săptămînal progresist, în două pagini de format mare (editor dr. Berl Friedmann, redactor responsabil E. Menling) nu va avea, în schimb, o viaţă lungă.

Organ socialist a fost şi *Folkszaitung* (1928) care apărea în fiecare luni şi vineri; editor şi redactor responsabil, Nathan Tropper.

Tot la Cernăuţi au apărut şi cîteva prestigioase reviste, literare. Astfel, în 1921, *Cultur* (din păcate, un singur caiet) pentru literatură, artă, pedagogie", organ al asociaţiei cu acelaşi nume, avînd ca şef-redactor pe Eliezer Steinbarg. Acelaşi Şlomo Bickel, Moşe Altman, Iacob Groper, Iţic Manger, grupaţi în jurul lui E'

tă pentru sionism, literatură și știință", de două ori pe lună. Destinul acestui ziar este exemplar pentru avatarurile existenței unei publicații evreiești în acele vremuri: redacția a fost întîi la Iași, s-a mutat apoi la Galați, a revenit la Iași, pentru ca, în cele din urmă, să se stabilească la București; formatul a evoluat și el: de la foarte mic, ca de revistă, la foarte mare, de ziar.

În 1915 apărea la Iași ,de două ori pe lună, gazeta socialistă *Der Wecker*, avînd ca redactor pe M. I. Moscovici. Au apărut 16 numere. În 1918, *Idișe Wisenșaft, lunar;* în 1924, *Kitvei Hazman* (Scrierile timpului), în redactarea lui Zaidel Herman, din care au apărut două caiete. Scurtă apariție a avut și bimensualul *Der Stral, (1927) publicație socialistă.*

La PIATRA NEAMȚ apărea, în 1932, *Viața evreiască*, gazetă lunară literară, pedagogică sionistă, redactor A. M. Henic. Cuprindea trei pagini în românește și una în idiș.

Numeroase publicații în idiș (mai ales cu caracter religios) au apărut și în diferite localități din TRANSILVANIA.

În 1920, la BISTRIȚA, era editat *Algemeine idișe prese*, „organ central al evreimii ortodoxe".

La CLUJ, în 1928, *Kol Mahazikei Hadat* (Glasul sprijinitorilor credinței), redactor David Harpenis. Din 1939 apărea cu subtitlul „gazetă săptămînală pentru interesele evreimii ortodoxe din Transilvania".

La DEJ ,*Idișe Știme*, săptămînal religios (1933); la MARGHITA, *Șevil Israel*, săptămînal religios (1933); la SATU MARE, *Ortodoxișe Zeitung* (1935).

Prin mulțimea și varietatea publicațiilor se remarcă cu deosebire la SIGHET, în 1922, *Idișe Țaitung*, săptămînal, redactor Iosif Holder (au apărut 12 numere); din 1924 pînă în 1927, *Der Muncaczer Umorist*, redactor Ușer-Zeilig Weiss; în 1928, gazeta săptămînală *Idișe Folks-Zaitung*, redactor David Șain; în 1929, *Judische Presse*, săptămînal independent pentru răspîndirea științei și literaturii idiș în mase, redactor responsabil Șulem Șvarț; în 1931, *Maramureșer Bletter*, săptămînal literar, redactor A. M. Hirș și *Maramureșer Zeitung*. În 1933 au apărut în Sighet trei publicații: *Oifgang*, gazzetă lunară pentru literatură, artă și critică, redactor I. D. Israel (au apărut 37 numere); *Der radio*, săptămînal religios, redactor Iehezkel Ring, (au apărut 4 numere); *Di idișe velt*, redactor A. M. Hirș. La ȘOMCUTA MARE apărea în 1935, vinerea, un săptămînal religios și politic, *Transilvaner idișe Zeitung*, redactat de Samuel Weisz.

Tot în Transilvania a apărut, în 1937, gazeta săptămînală *Di Wahrheit*, la început apărea în trei limbi: idiș, română, maghiară; dar a fost obligată să apară numai în limba română.

Și în BUCOVINA (respectiv la CERNĂUȚI) au existat numeroase gazete și reviste în limba idiș.

Zissu; rubrica (nici ea n-a rezistat mult) era redactată de Israel Laivandman şi cuprindea literatură, folclor.

Din 1946 pînă în 1952 a apărut *Ikuf Bleter*, gazetă socială şi literară, redactor I. Dubovis, întrunind o serie de colaboratori cunoscuţi: Iacob Groper, M. Lax, Wolf Tamburu, B. Şnabl, Iacob Friedman, N. Roitman, Schoss Roman, Israil Bercovici, I. Faierstein etc.

Au mai apărut în aceşti ani cîteva publicaţii: *Ihud Heftn*, *Cultur Bletter* (editat de Comitetul Democrat Evreiesc), *Buletinul Ateneelor populare din Bucureşti*.

Dar cea mai temeinică şi mai de durată publicaţie în idiş din Bucureşti (şi din România) după cel de al doilea război mondial îl constituie paginile cu titlul *Zeitschrift* pe care le publică în mod regulat *Revista Cultului Mozaic*, de la apariţie (1956) fără întrerupere, sub direcţia şefului-rabin dr. Moses Rosen. Redactorii acestor pagini au fost succesiv: M. Lax, Alexandru Spigelblat, Haim Seidman, Israil Bercovici, Wolf Tamburu. Printre colaboratori: Iacob Groper, I. Kara, Leon Bertiş, Schoss Roman, Izu Schapira, Iulian Schwartz, I. Holder.

Amintind de presa în idiş de după cel de al doilea război mondial, menţionăm că în 1947 apărea la ARAD, de două ori pe lună, *Dus idişe Wort*, editată de Centrala Agudat Israel. Cele 12 numere apărute au avut ca redactori pe Wolf Tamburu şi Iehuda Rezmiveş-Nahşoni.

Tot în 1947, la SIGHET, *Undzer lebn*, organ politic, social şi cultural editat de Comitetul Democrat Evreiesc. Redactor: I. Ludovic Bruckstein.

★

La BRĂILA a apărut, în 1916 organul sionist *Der hamer*. Apărea bilunar sub conducerea lui Ury Benador şi Iacob Botoşanski. Printre colaboratori: Iacob Groper, Iacob Nacht, I. Iacoviţ. Programul gazetei: „Vrem să învăţăm poporul evreu să simtă evreieşte, să gîndească evreieşte, să se intereseze de problemele evreieşti — pe scurt — să trăiască evreieşte".

La PLOIEŞTI a apărut, în 1922, *Hacohav Haivri*, jumătate în ebraică, jumătate în idiş, revistă lunară dedicată Torei, ştiinţei, literaturii şi problemelor evreieşti, editată de Iehoşua Kopstück şi Pincas Blumenfeld.

În MOLDOVA, aflăm la BÎRLAD, în 1902, un număr unic din *Tişa Be-av*, redactat în idiş şi în româneşte; iar la GALAŢI, în 1908, săptămînalul *Nes Ziona*, „organ pentru interese evreieşti, sionism, literatură şi ştiinţă", redactori: M. Birnbaum şi S. Schapiro (au apărut doar cinci numere) iar în 1917, *Di idişe Zukunft* care apărea la două săptămîni.

La IAŞI, după revista sionistă beletristică *Hamevaser* (Curierul), care apărea în 1903, lunar, avînd ca redactor pe Z. Helman, în 1907 începe să apară gazeta *Di idişe Zukunft*, redactată de Ire Keişş. Gazeta a apărut (cu întrerupere în cursul primului război mondial) timp de 10 ani, dar şi-a schimbat repede titlul: *Di richtige idişe Zukunft* — „gaze-

și Poalei Zion) din România, și un ziar, cu același titlu, redactat de dr. M. Cotic.

Printre publicațiile în limba idiș, din București, se numără cîteva progresiste. În anul 1920, *Der Wecker*, săptămînalul socialist redactat de Iacob Botoșanski, Iacob Șternberg, Eliezer Steinbarg; din anul 1926 pînă în 1929, *Unzer Weg*, „organ pentru interesele muncitorilor evrei din România", săptămînal redactat de dr. Șlomo Bickel și Iacob Șternberg; o mențiune deosebită pentru *Di Woch*, săptămînal literar-social, redactat de Moișe Altman, I. Șternberg, Ș. Bickel, din care au apărut 64 de numere, din 1934 pînă în 1935. Era o publicație, curajoasă, de atitudine. A fost suprimată. Printre cloaboratori, în afară de cei trei redactori: I. Serfștein, Haim Rabinsohn, Eliezer Senderovici, Itic Schwartz, Iosif Burg, S. Fischer, I. Iackir, M. Sacțier. Pe aceeași linie a mers *Șoibn* (1936) care a apărut lunar, cînd în format de gazetă, cînd de revistă (după posibilități materiale și tipografice) avînd ca girant responsabil pe S' Schmidt (Ury Benador). Printre colaboratori: Iacob Șternberg, Ș. Bickel, Motl Sacțier, Arthur Kolnic, Haim Rabinsohn, Eliezer Șteinbarg, Simhe Șvarț, Iancl Iackir, Ihil A. Scheribman.

În 1929 a apărut *Der Arbeter Emes*, „săptămînal pentru cultură proletară", girant responsabil M. Leinwand; dar primul număr a fost și ultimul, la 1 mai.

Ca organ declarat nepartinic, în 1925, apărea săptămînalul *Unser Wort* redactat de dr. B. Reicher. Sub același titlu, tot dr. B. Reicher, de astă dată împreună cu F. Blum, scotea, în 1939,o gazetă politică, de două ori pe săptămînă. În 1939 apărea — caz unic — și un magazin ilustrat, *Welt-Spigl*, „viața în cuvînt și imagine", avînd ca director pe Paul Blum iar ca redactor pe dr. Ș. Mozner.

Scurtă existență au avut două reviste în idiș apărute în 1935 în București: *Inzl*, publicație lunară de literatură, artă, critică, bibliografie, avînd ca redactori pe Zishe Bagish și Schoss Roman; au ieșit doar cinci numere. Și mai scurtă existență (două numere) a avut publicația lunară pentru literatură și critică *Idiș*, redactor Moișe Altman. N-a fost mai norocos, în 1939, „caiet pentru vers și proză" *Eins* (redactori Itic Capitanov și S. Brounstein) care s-a văzut continuat doar de *Țvei* (1939, redactor Schoss Roman) și *Drai* (1940, redactor Schoss Roman).

Și Ihil A. Schreibman a făcut o încercare în 1940, cu *Meine Heftn*, în întregime scrise de redactor; au apărut două caiete.

Ca o curiozitate, înregistrăm *Der umăntaș* — (1921) „cotidian care apare o dată pe an, în cinstea Purimului", redactor Ș. Solomon, Schoss Roman.

După al doilea război mondial, au apărut la București cîteva publicații în idiș: *Literarișe Bleter* (5 octombrie 1944; n-a înregistrat mai mult de un număr); *Idișer Beilage*,, rubrică săptămînală în gazeta „Mîntuirea" (în românește) a lui A. L.

pe lună, avînd ca redactor pe Elias Schwarzfeld. Articolul introductiv „Către cititori" arată: „Jurnalele ce pînă mai în timpul din urmă au apărut în interesul israeliților, au fost toate de caracter politic; pe cînd nimeni nu se gîndea deloc la binele ce ar putea produce evreilor o foaie destinată pentru cultură". Revista își propune să facă cunoscute figurile mari ale iudaismului din întreaga lume, viața populației evreiești în diferite țări, documente din trecutul evreilor din țările românești. Între colaboratori : Emil Wassermann, N. Frenkel, Arnold Grün, Max Grunberg. De la nr. 15, revista arată (în „Chronica"): „Politica nu e scopul nostru; cultura, iacă acea ce voim... Dar nu mai putem tăce... Dacă nu ne-o permite programa foaiei, ne-o permite titlul său... Am hotărît să nu mai stăm indiferenți". Și revista discuta situația comunităților și mai ales a școlilor, a culturii, din București, Iași, Bacău și alte orașe.

Prima serie a acestei reviste a apărut la Iași pînă în 1877. Între 1886-1892 a apărut la București, de două ori pe lună, avînd ca redactor pe dr. M. Beck. A treia serie a apărut, tot la București, între 1909—1910. Partea politică devenise tot mai amplă, se înregistrau și comentau principalele evenimente din viața evreiască din țară și din lume, dar se publicau și studii istorice, științifice, literare. Printre colaboratorii seriilor II—III: Iosef Kaufman, H. Bidjarano, A. Stern, Lupu Dichter, David H. Paves, dr. A. Kanner, Emil I. Critzman, Lazăr Șăineanu, Emil Mitrany.

In limba germană se cunoaște revista **Das Literarische Rumänien,** „organ pentru răspîndirea literaturii, istoriei, folclorului român", scoasă la București, din ianuarie — octombrie 1889 (o dată pe lună) de Oswald Neuschotz (redactor și editor).

Presa în idiș dela 1900 pînă azi

Întrucît, după anul 1900, presa din România, în limba idiș, a luat o mare dezvoltare, o vom grupa pe localități.

În BUCUREȘTI au apărut cel puțin treizeci de publicații în limba idiș.

În anul 1900, în toiul emigrărilor, printre numeroasele publicații ocazionale ,în limba română, a apărut una, *Der Ouswanderer,* în română și în idiș. Număr unic, și acesta. Asemeni mai tuturor publicațiilor de acest gen.

În anul 1901 înregistrăm o gazetă *Das Licht,* care se considera „singurul organ pentru apărarea intereselor colectivității evreilor români". Au apărut 32 de numere, din februarie pînă în noiembrie același an.

Numeroase au fost publicațiile cu caracter sionist. În 1901 au apărut două: *Degel Mahne Iehuda* (în fiecare vineri; redactor Ben Meir) și *Palestina* (de două ori pe săptămînă). În 1902, Sal Segal scotea *Dorsche Zion* pe care îl scria singur în întregime: articole și foiletoane, chiar și versuri. În 1903 apărea săptămînalul *Șomer Israel.* În 1919, rabinul și hahamul Faivl Raizman scotea *Der Palestiner Monatblat.* În 1935 apărea *Haiarden,* organ al lui Brit Trumpeldor; iar în anul următor, organizația Gordonia edita *Unzer Țait.* Din 1937 apărea, la două săptămîni, ca supliment în limba idiș al publicației în românește, *Tribuna,* organ al partidului sionist-socialist (Țeirei Zion

Pentru că a apărut în limba idiş, înregistrăm aici şi gazeta lunară **Brit Am (Legămîntul poporului)**, scoasă la Iaşi, în 1892, de I.A. Reznic şi F. Gordon; nu e vorba însă, de o publicaţie evreiască, ci de un „jurnal misionar evanghelic" care era publicat concomitent şi în alte ţări (Budapesta, Cracovia, Stockholm).

La Roman apare în 1894 (28 iunie) săptămînalul **Der Folks Dolmecer**, „organ pentru familie, literatură, comerţ, politică şi toate problemele evreieşti".

Anul 1895 este cu deosebire bogat: nu mai puţin de şase gazete în limba idiş. Incepem cu Bucureşti, unde în afară de **Der Wahre Hajoetz** despre care am amintit, mai apar: **Bukarester Israelit** (redactor S. Trauman şi **Der Grager** (număr unic). La Iaşi apare, de la 3 februarie, **Di idişe Post** (săptămînal pentru toate problemele evreieşti, scos de Israel Conovici) şi reapare **Das Folksblatt**, despre care, de asemenea, am amintit. La Galaţi apare, de la 29 aprilie, **Galaţer Israelit.**

In anul 1896 iese, la Brăila, săptămînalul sionist **Der Kompas** (Busola) avînd ca redactor pe Eliezer Rokeah; iar la Iaşi apare **Der Wecker** (Deşteptătorul), organul în limba idiş al cercului socialiştilor evrei „Lumina", care, din anul precedent, începuse să scoată în româneşte revista „Lumina". „Der Wecker" care apărea vineri, era redactat de dr. I. Ghelerter, Geller, Max Wechsler, Zaidel Herman.

La 11 iunie 1897 apare în Bucureşti **Der rihtige Compas,** cultivînd „idei şi interese evreieşti, omeneşti, socialiste".

In anul 1898 apar trei gazete. In afară de **Ahawat Zion** (Galaţi), despre care am scris la capitolul publicaţiilor sioniste, mai consemnăm două gazete din Iaşi: săptămînalul **Di idişe Zukunft,** scos de M. Mihaelis şi **Der Jüdische Geist.** Această din urmă, care, în subtitlu, anunţă că „tratează toate interesele materiale şi spirituale evreieşti", a apărut de trei ori pe săptămînă, de la 13 mai 1898 pînă la 2 decembrie 1899. Gazeta **Der Jüdische Geist** a fost scoasă ca urmare a constituirii unei asociaţii între L. Rokeach, Fraţii Şaraga et Leibovici şi Gerson Cohn, primul asumîndu-şi partea redacţională, Gerson Cohn partea administrativă, traducerea informaţiilor şi corectura, ceilalţi ocupîndu-se cu finanţarea şi imprimarea; dar la 26 iulie 1899, gazeta, nefiind rentabilă, asociaţia se desface şi gazeta este cedată în exclusivitate lui L. Rokeach.

Aceeaşi asociaţie a scos, în acelaşi timp (de la 3/15 iunie pînă la 28 octombrie/9 noiembrie 1898), în aceeaşi redacţie, administraţie şi tipografie din Iaşi, şi o gazetă în limba ebraică **Talpiot** („Talpijois", după Catalogul Academiei Române).

In 1899 apare în Bucureşti **Degel Tritsch** (Steagul lui Tritsch), o gazetă prilejuită de vizita în ţară a lui David Tritsch care plănuia să colonizeze evreii în Cipru. Gazeta milita pentru această idee şi apărea vineri, avîndu-l ca redactor pe Avram Haim Kaţ. In acelaşi an, la Iaşi, Gerson Cohn scotea (de la 4 august) **Di idişe Zukunft,** săptămînal sionist cu apariţie de trei ori, apoi de patru ori pe săptămînă.

★

Au apărut şi reviste: **„Isis sau Natura"** (1856) a d-rului Iuliu Barasch (dar nu cu caracter evreiesc), **„Revista Israelită"** (1874), **„Revista Israelită"** (1886). Asupra acestor două din urmă (de fapt, una) se cuvine să ne oprim.

Revista Israelită a început să apară la Iaşi, la 31 mai 1874. Apărea săptămînal, vineri, apoi de două ori

1881, **Die idische Presse** la Iaşi, sub redacţia lui David Sufrin; în 1882, patru gazete: **Neue Jüdische Zeitung** la Iaşi, săptămînal, cu redacţia şi administraţia la tipografia N. Frenkel, strada Primăria; **Iehudit,** la Bucureşti, politică, literară, critică, redactor Rubin Uşer Broides; **Speranţa** (Die Hofnung), la Piatra-Neamţ, politică şi literară, de trei ori pe săptămînă. In catalogul Academiei Române este înregistrată gazeta **Israelitul român** „în jargon evreiesc cu litere ebraice" (Iaşi, 1882), după o ştire din „Fraternitatea" (Natan Mark înregistrează şi el un **Der rumänische israelit,** din care au apărut, la Iaşi, doar cîteva numere, în româneşte şi în idiş, dar în anul 1859). In 1883, **Die Wahrheit,** săptămînal de luptă împotriva asimilării: la Galaţi (19 numere), apoi la Bucureşti (70 numere), redactor Israel Margulius.

דיא

האפענונג

SPERANŢA

Piatra 15 Martie 1892

Facsimil din „Speranţa"

In 1884, două gazete, amîndouă la Botoşani: **Der idişer Wechter** (redactor A.L. Feller) şi **Naizait** (Nahman Frenkel).

In anul 1885, patru gazete. Două la Bucureşti: **Die idişe Morgenpost** şi **Der Vanderer** (de la 11 august, redactor I. L. Solomon); una la Botoşani, **Hatokea** („gazetă pentru poporul evreu", o dată la două săptămîni, redactor Zvi Herş Iosif) şi una la Piatra-Neamţ, **Naiste Nahrihten** (redactor I. Copel).

Trei gazete în 1886; la Bucureşti, **Hagibor,** la Iaşi, **Idişes Folksblat** (numai două numere), la Botoşani **Naţional,** săptămînal politic, literar, economic, redactor Iţhac Ioil Linetki (au apărut 21 numere).

Tot trei gazete în 1887, două la Iaşi: **Der idişer Folksfraint** (săptămînal) şi **Der Folksfraint** (redactor M. Braunstein-Mibaşan; au apărut 34 numere), una la Galaţi, **Der Galatzer Israelit** (au apărut 41 numere, la început de două ori, apoi o dată pe săptămînă).

In 1888 a apărut la Bucureşti **Der Folksgarten** (doar 4 numere, redactor Weisenberg) iar în 1890, două gazete: **Hazofe** (organ săptămînal pentru comerţ, doar două numere) şi **Adio** (Botoşani, număr unic scos de emigranţii pe jos).

In 1891 a apărut la Bucureşti o gazetă în limba germană, **Rumänische Wochenschrift;** în acelaşi an, la 10 august începe să apară la Bucureşti **Das Folksblatt,** „organ politic, literar, comercial şi obştesc al evreimii", întîi în fiecare vineri, apoi în fiecare marţi şi vineri. Editori-proprietari, fraţii Davidescu. La un moment dat, gazeta îşi suspendă apariţia. E înlocuită (17 martie 1892) de alta asemănătoare, **Das Naiie Folksblatt** (cu deviza, pe frontispiciu: „Vocea poporului este vocea lui Dumnezeu"), director şi editor Dober (Ber) Sufrin. Numai 4 numere au apărut din noua gazetă, după care, la 8 mai 1892, reapare **Das Folksblatt** (nr. 41, anul II) şi se mută la Iaşi, editor şi coproprietar L. Cornsfeld (Ben Mordehai). Gazeta s-a ocupat cu problemele comunitare din ţară şi de viaţa evreiască de pretutindeni, publică literatură, cronici, recenzii.

la 20 septembrie 1900 şi dispărut la 20 ianuarie 1901).

Cum am mai arătat, explicaţia apariţiei, ca şi a dispariţiei rapide a atîtor gazete evreieşti, în ultimii ani ai secolului al 19-lea: valul de emigrări care bîntuia în acea vreme.Se simţea acum nevoia unor organe în care oamenii să-şi strige năzuinţele; dar nu aveau posibilitatea materială de a susţine aceste organe.

★

Inainte de anul 1900 au apărut în România şi o serie de gazete în limba idiş. Am văzut, de altfel, că prima gazetă evreiască din ţară, **Korot Haitim**, era scrisă în idiş. Alte gazete, despre care am scris mai înainte (Timpul, Gazeta Româno-Evreiaskă etc.) au apărut şi în româneşte şi în idiş.

Vom enumera în continuare publicaţiile care au apărut numai (sau cu precădere) în limba idiş.

In anul 1856 a apărut la Iaşi, de trei ori pe săptămînă, **Edut Haitim** (Mărturiile vremurilor) sub conducerea lui M. Kedreski. Din anul 1860 a început să apară săptămînal, avîndu-l ca redactor pe Herş Goldner. Ca atîtea alte gazete evreieşti, şi-a modificat formatul în cursul existenţei (pînă la 1871). Mai multe cauze determinau aceasta. Cea mai frecventă era dificultatea de a-şi achita datoriile, astfel că gazeta era nevoită să se mute mereu la altă tipografie care dispunea de alte maşini, de alt sort de hîrtie şi mereu de altă literă. De aceea şi capul gazetei se schimba mereu.

In aprilie 1859 a început să apară la Bucureşti **Et ledaber** (Timpul de vorbit), sub redacţia lui Arie Silberstein. Gazeta, care apărea săptămînal iar uneori de două ori pe săptămînă, a fost scoasă de partizanii rabinului Malbim, şi era angajată disputa acestora cu „progresiştii". A apărut numai cîteva luni.

Abia în 1874 mai apare în România o gazetă în idiş, dar o gazetă care va deveni renumită: **Hajoetz** (Sfetnicul evreilor din România). Primul lui număr a ieşit la 12 iunie 1874, la Bucureşti. „Ziar pentru societăţi şi familie", mai tîrziu cu adausul „politic, comercial". A fost editat de Ichiel Michel Aziel. Apărea săptămînal, iar între 1877—78, de două ori pe săptămînă. A fost cea mai populară gazetă evreiască din ultimele decenii ale secolului trecut şi primele din acest secol. După moartea lui Aziel (1895), gazeta a fost preluată de fiul său, Iosef Azielescu, care i-a modificat titlul: **Dar Wahre Hajoetz lebeit Israel Berumania** (Adevăratul Hajoetz), „organ pentru politică, literatură, interesele generale evreieşti", iar mai apoi şi „sionism, comerţ, probleme sociale"; apărea acum de două ori şi chiar de patru ori pe săptămînă. „Hajoetz" şi în continuare **Der Wahre Hajoetz** au apărut aproape patru decenii!

In anul 1877 apar în România trei gazete în limba idiş „Iüdischer Telegraph, „Der Politiker" şi „Dus idişe Blatt". Evenimentul se explică prin aceea că declanşarea războiului rusoturc a determinat refugierea în ţările române a numeroase familii evreieşti, care nu mai suportau prigoana ţaristă. Din cele trei gazete mai importantă e prima: la 1 aprilie 1877 a apărut la Bucureşti cel dintîi cotidian în idiş din ţară (şi, probabil, atunci singurul cotidian idiş din lume), **Iüdischer Telegraph**. A fost scos de Iosef Azielescu (care va scoate **Der Wahre Hajoetz**) şi apărea în patru pagini. Era un ziar politic mai ales, cu puţine ştiri despre viaţa evreiască. N-a reuşit să se menţină decît pînă la 15 septembrie 1878.

Mai în fiecare an apar (şi dispar!) noi gazete în limba idiş Atît de numeroase, încît sîntem nevoiţi doar să le înşirăm şi desigur, nu pe toate: în

apărut la Brăila, la 16 noiembrie 1897, **„Zion"**. Intemeietori au fost H. Lubisch şi A. Guttman, dar principalul ei animator era dr. Karpel Lippe, abia reîntors în țară de la primul congres mondial sionist de la Basel. Spre deosebire de toate gazetele evreieşti de pînă acum, din România, aceasta şi, în genere, următoarele publicații sioniste nu vor mai pune pe prim plan problemele locale (fie chiar persecuțiile sau emanciparea), ci problema sionistă, reclădirea statului iudeu. Printre colaboratori: dr. I. Sottek.

Dacă „Zion" n-a rezistat decît 12 numere, ea a făcut pui, începînd cu oraşul vecin, Galați, unde la 28 februarie 1898 apare, de două ori pe lună, **„Ahawath Zion"**. (Dragostea de Sion), „organ pentru redeşteptarea ideii sioniste", la început în patru pagini idiş şi patru în româneşte, apoi, în format mai mare, cu o singură pagină în idiş. Redactorul gazetei era L. Berenstein. A publicat un bogat material despre activitatea sionistă mondială şi din țară. Gazeta n-a apărut decît pînă la 28 august 1898, dar, cu două luni înainte de dispariție, i-a şi luat locul **„Vocea Sionului"**, scoasă în colaborare cu A. S. Gold, de A.D. Rosen, la Ploieşti. Gazeta se subintitula „organ autorizat al sioniştilor din România" şi apărea (de la 5 iunie 1898) în fiecare vineri, cu următorii colaboratori: dr. K. Lippe, dr. M. Gaster, Sam. Pineles, Abr. Stern, Moritz Stern, Rebeca Stern (Astra), Roza Elman, I.H. Elman.

Gazeta a apărut doar un an, pînă la 11 iunie 1899, cînd a fost strămutată la Iaşi (loc mai potrivit a fi centrul sionismului din România), sub numele **Răsăritul.**

Primul număr din **Răsăritul** a apărut la 18 iunie 1899, în opt pagini, datorită lui Heinrich Rosenbaum. Redactorul ziarului era poetul A. Steuerman-Rodion. El a reuşit să facă una din cele mai bune şi mai citite publicații (sioniste şi culturale), datorită colaboratorilor pe care şi i-a ales: S.C. Tributo (S. Ianovici), dr. L. Ghelerter, dr. I Niemirower,. H Pekelman (Enric Furtună), A. Axelrad, M. Kişineff (Matei Roussou), Horia Carp, dr. Abr. Stern-Ploieşti, A. Nora-Rosen. Şi totuşi această gazetă foarte bună a trebuit să dispară după doar doi ani de apariție (17 martie 1901), din cauză că pe primul plan, se afla atunci problema emigrărilor..

Intre timp, însă, s-au mai făcut unele încercări pentru editarea unor gazete sioniste, ca **„Darabana"**, la Iaşi, din care n-a apărut decît un număr (18 iulie 1898). Mai importantă a fost „Aurora", „ționistă săptămînală", scoasă la Bîrlad de tipograful S. Gross, în 1899. Au apărut 16 numere (pînă la 30 octombrie 1899) cu o tematică depăşind problematica strictă a sionismului. S-a bucurat de colaborarea lui Efraim Cohen, A. Axelrad, (aici a debutat), Matei Rusu, M. Botoşeneanu.

Prima gazetă sionistă din Bucureşti a fost **„Viitorul"**. A apărut săptămînal de la 28 octombrie 1899 pînă la 11 februarie 1900. Printre colaboratori: M. Botoşeneanu, Cohen Samuel, A.B. Goldbenberg-Focşani etc.

Două luni după apariția „Viitorului", tot la Bucureşti, apare (23 decembrie 1899) gazeta **„Dorul Sionului"**. Au apărut doar două numere, înăbuşită şi ea de curentul de emigrație.

O altă încercare în acea vreme de a scoate o gazetă sionistă, la Bucureşti: **„Tribuna Israelită"** (8 ianuarie 1900), întemeiată de S. Grosman. Au apărut doar zece numere.

Ultimele două tentative au eşuat şi ele (tot la Bucureşti): **„Dorul Sionului"** (28 martie şi 6 aprilie 1900) doar două numere), **„Macabeul"** (apărut

a avut şi colaboratori: Elias şi Wilhelm Schwarzfeld, Iuliu Barasch, I. H. Fior, dr. I. Niemirower, dr. I. Nacht, S. Ianovici-Tributo, I. Marcus-Ami, Emil I. Critzman, A. Steuerman-Rodion, cronicarul Iosef Kaufman, D. H. Paves, A.D. Rosen, Isidor Cohen, D. Critz, Leon Feraru (Libanon), M. Braunstein-Mibaşan, I. Spiort, Carol Drimer, A.L. Zissu, Lascăr Şaraga, I. Peltz, I. St. Sharony etc.

Tot în anul 1890, la 1 iunie, a apărut la Bucureşti **„Inainte"**, „organul unui grup de tineri israeliţi din România care doresc să facă o apropiere între evrei şi români" A apărut, bilunar, timp de un an şi ceva.

După numai şase numere şi-a încheiat activitatea gazeta similară **„Asimilarea"**, apărută în Bucureşti la 27 iulie 1890. Titlul îi indică şi programul. Printre colaboratori: S. Petreanu, I. Hussar, H. Birman, Isac Schwartz.

Mult mai serioasă, **„Emanciparea"**, apărută la Bucureşti, la 28 iunie 1891, sub direcţia lui E. San-Cerbu (Herman Hirsch), nu rezistă, nici ea un an, după care fuzionează cu „Egalitatea" lui M. Schwarzfeld.

In iulie 1895, cîţiva tineri socialişti evrei din Iaşi (Max Vecsler, L. Ghelerter, L. Gheller) reactualizează „Lumina" lui Ştefan Stîncă, făcînd să apară revista lunară **„Lumina'** „organ al cercului de propagandă social-democrată-Iaşi". Printre colaboratori: B. Brănişteanu (viitorul director al ziarului „Adevărul"), dr. K. Lippe, M. Botoşeneanu.

La Focşani apare, la 12 ianuarie 1897, gazeta **„Dreptatea"**, „organ al evreilor pămînteni" (Asociaţiunea evreilor care au satisfăcut legea recrutării în România), condusă de tînărul (minor) M. Botoşeneanu. O publicaţie de mare curaj, „în apărarea celor apăsaţi şi nedreptăţiţi", cu titluri mari, care însufleţesc tineretul: „La luptă pentru căpătarea drepturilor politice", „La război", „Trăiască lupta noastră"... Mai mult, redactorul editează şi afişe, în susţinerea politicii pe care o duce. Printre colaboratori: Pincu Schwartz (Iaşi), I. Rosenzweig (dr. Sotec-Leteanu-Brăila), I. Fermo.

De la nr. 9, gazeta îşi ia numele de „Pămînteanul" şi îşi mută redacţia la Galaţi, ca „organ al Asociaţiunei generale a israeliţilor pămînteni", tot sub redacţia lui M. Botoşeneanu. Gazeta devine şi mai violentă, în lupta pentru drepturi. In decembrie 1897, redactorul publicaţiei este expulzat din ţară. Stîrnise prin gazeta sa, o agitaţie neobişnuită în rîndul maselor, pentru cucerirea drepturilor politice, în vederea căreia creease secţii ale Asociaţiei în toate oraşele şi tîrguşoarele din Moldova şi în unele oraşe din Muntenia.

Numai şapte numere au apărut din gazeta **„Dorinţa"**, scoasă de Pincu Schwartz în Bucureşti la 7 iunie 1897 şi mutată apoi la Iaşi.

La 1 iulie 1897 apare la Bucureşti, ca organ al Asociaţiunii generale a israeliţilor pămînteni (alcătuită exclusiv din tineri născuţi şi crescuţi în ţară, şi care şi-au îndeplinit obligaţiunile serviciului militar), săptămînalul **„Emanciparea"**, „luptînd pentru emanciparea evreilor născuţi pe pămîntul României şi a acelora care au satisfăcut legea recrutării". A dispărut după mai puţin de un an. Aici s-a manifestat, în calitate de colaborator, un asiduu cercetător al trecutului evreilor din România, I. B. Brociner.

în ultimii ani ai secolului al XIX-lea, apar şi cele dintîi gazete româneşti propriu-zis sioniste. Şi publicaţiile anterioare agitaseră idei sioniste. O făceau adesea superficial, însă uneori chiar cu intenţia de a le combate.

Prima gazetă sionistă din ţară a

1887, el scoate gazeta săptămînală **„Lumina"**, „organ al tinerimii israelito-române" care discută problemele evreieşti de pe poziţia luptei de clasă. In articolul de fond se arată: „Vom lupta numai pentru acei din neamul nostru care merită sacrificiul tinerimii, pentru cei ce cu sudoare cîştigă piinea zilnică, pentru muncitorii intelectuali, pentru cei culţi, pentru toţi oamenii cinstiţi şi cari pot fi folositori ţării şi nouă". Aici au colaborat doi tineri viitori gazetari de seamă: S. Pauker şi I. Hussar. Deşi n-au apărut decît cinci numere, „Lumina", rămîne, în istoria presei evreeşti din România, prima gazetă de orientare socialistă.

La 5 mai 1889 a început să reapară gazeta **„Fraternitatea"** (seria nouă), tot sub conducerea lui Isaac Auerbach. Expunînd scopul urmărit, gazeta arată: „Copiii uneia şi aceleaşi mume, dorim ca să trăim cu toţii în bună înţelegere, dorim ca distincţia de nuanţe religioase să facă loc la o concepţie mai largă, la o idee măreaţă, la adevărata toleranţă". Colaborează E. San-Cerbu, Adolf Şteinberg, Emil I. Critzman, Lupu Dichter, Oswald Neuschatz; aici debutează tînărul Henri St. Streitman. Curînd I. Auerbach moare; e urmat, la conducerea gazetei, de profesorul M. I. Ipcar. Dar gazeta îşi incetează apariţia o dată cu numărul din 9 febr. 1890, după ce „a susţinut şapte ani întregi, neclintită şi trecînd peste toate obstacolele, o luptă uneori foarte vehementă, pentru binele evreilor".

La 12 august 1889 apare la Iaşi gazeta **„Propăşirea"**, sub conducerea tînărului publicist Max Caufman. La început lunară, apoi bilunară, apoi săptămînală, „pentru a trata chestia israelită, a lupta pentru propăşirea coreligionarilor, a-i apropia prin cultura şi sentimentele inimei de compatrioţii lor români, a răspîndi cunoştinţele istorice". Au colaborat: dr. K. Lippe, A. Şaraga, epigramistul B. Giordano (Goldner), H. Gutman, Ion Filotti, Albert C. Honigman, Dr. Le-Filottl, Albert C. Honigman, Dr. Lebell, poetul Ştefan Cruceanu. Gazeta a acordat o atenţie deosebită problemelor Comunităţii evreilor din Iaşi. A apărut aproape doi ani. Acelaşi Max Caufman publică, în anul 1892, la Bucureşti, sub acelaşi titlu, o revistă lunară

In spiritul gazetei „Fraternitatea", la 15 aprilie 1890 apare (titlu simbolic pentru tendinţa pe care o urmărea) **„Egalitatea"**, lui M. Schwarzfeld. Acesta este evenimentul cel mai important din istoria presei evreeşti din România, căci M. Schwarzfeld aproape singur, va realiza întreaga gazetă, „o mare enciclopedie a vieţii evreieşti din România şi din toată lumea", timp de 48 de ani. El n-a fost numai întreaga redacţie şi întreaga administraţie, „a fost cel dintîi pionier al civilizaţiei printre evreii din România, prin faptul că „Egalitatea" a pătruns în cele mai ascunse cotloane în care vieţuiau evrei. Toate comunele, satele şi chiar cătunele au fost vizitate, în cei cincizeci de ani de activitate publicistică, de M. Schwarzfeld. El a luminat, prin intermediul **„Egalităţii"**, pe cei ce n-aveau nici o altă punte spre evreism şi civilizaţie. Generaţii de evrei au învăţat carte, au prins dorul de carte şi s-au emancipat datorită lecturii acestei gazete". „A luptat pentru adevăr şi dreptate, pentru lumină şi omenie".

M. Schwarzfeld, sub semnătură proprie, sub pseudonimele Ploeşteanu ori Ben Bril, ori M. S. ori fără semnătură, scria 90 la sută din gazetă, scria de toate: articolul de fond, „Cronica săptămînii", „Impresii", veşti din toată lumea, articole polemice, cercetări critice, studii istorice, amintiri, proverbe, ghicitori, zicale, anecdote, dar

ciner, M. Stăureanu, frații Emil și D. Critzman, Lazăr Șăineanu, M. Rosenfeld, I. Rubis (Sache Pietreanu), Isidor Cohen, Iosef Bolocan, O. Neuschatz, Naftali C. Poper, S. Carmellin.

Apăreau deci, în același timp, două gazete evreiești, „Fraternitatea" și „Apărătorul", bine alcătuite și de mare succes. Au fost cele mai bune organe de presă, pînă la apariția „Egalității".

Intre timp, au apărut două gazete fără text în limba română: **„Iesreel"** la Iași, în limba ebraică (1880) și **„Die Hofnung"** (Speranța) la Piatra-Neamț, în limba idiș (1881). Amîndouă au fost scoase de Eliazar Rokeach, originar din Safed, cu scopul de a propaga printre evrei, cunoștințe agricole.

Același Rokeach a scos apoi și la Galați (mai tîrziu la București) o publicație similară în idiș, **„Der Emigrant"**, (1882) căreia i-a adăugat, ulterior, și o pagină în limba germană.

La 18 octombrie 1882 apare la Focșani o nouă gazetă evreiască în limba română, **„Stindardul"**, „organ pentru încurajarea emigrării israeliților, organul junimii", cu țel nu numai național ci și social". Primul editorial arată: „Stindardul nostru este stindardul umanității, stindardul binelui și al adevărului. Este stindardul desmoșteniților și al prigoniților însuflețiți în fine de o idee liberatoare și mîntuitoare... a reabilitării uneia din naționalitățile cele mai glorioase de pe fața pămîntului... Națiunea israelită, sfărîmată și risipită în țîndări de un răstimp de două mii de ani, e sătulă de amarul acelui chin groaznic și nespus care se numește **exilul**... nu mai vrea această existență de **paria**... Chestiunea emigrării însă nu e nicidecum o chestiune religioasă, ci curat și simplu socială și economică". **Der Emigrant** a apărut săptămînal (cu unele întreruperi), timp de un an, condus de publicistul Adolf Steinberg și de Adolf Netzler. A fost o publicație mult apreciată.

O existență și mai scurtă (trei numere) a avut săptămînalul **„Ecoul tinerimii"**, apărut la Iași, la 2 mai 1885; dar nimeni nu i-a deplîns dispariția, date fiind „rătăcirile și deziluziunile" ce le-a provocat, deși pornise cu idei sănătoase: să-i facă pe evrei cunoscuți populației românești „atît în obiceiurile religioase cît și în cele ale vieții noastre intime", cu scopul unei bune convețuiri.

In București apare la 7 iunie 1885, **„Vocea Dreptății"**, cu deviza „Lumină pentru toți, toți pentru lumină". A fost, o vreme, singura gazetă în românește a evreilor. Deși neregulat, gazeta a apărut timp de treizeci de ani. Mereu și-a schimbat subtitlul, pentru că mereu și-a schimbat atitudinea. La început a avut ca director pe Mauriciu Schwartz, apoi pe E. San-Cerbu, apoi pe... poetul Alex. Macedonski, pe Gh. N. Constantinescu... Printre colaboratori: Carol H. Agatștein, I.B. Brociner, Emil I. Critzman, D. I. Critzman, I. Kaufman, Leon Namianu, I.H. Fior, Al. Ciurcu, David Jurescu, C. G. Costa-Foru. Al. Macedonski a scris aici interesante (ca document) articole cu privire la evreii din țară.

La 17 octombrie 1886 începe să apară la București săptămînalul **„Infrățirea"**. A încercat să continue acțiunea celor două gazete de curaj și de atitudine, „Fraternitatea" și „Apărătorul", „pentru a spulbera calomniile antisemite..., pentru a ridica moralul coreligionarilor noștri"; dar nu a izbutit, cu toate schimbările de conducere, pe parcurs (Adolf Steinberg, Mauriciu și I.B. Schwartz, E. de San-Cerbu).

O experiență mai deosebită se datorește unui student medicinist Ștefan Stîncă (Ștein). La 21 decembrie

în ebraică). Au apărut doar cîteva numere; dar în acelaşi an, la 24 septembrie, a început să apară în capitala Moldovei, prima gazetă evreiască scrisă în întregime în românește, **„Voacea" (apoi Vocea) apărătorului"**, „ziar literar, politic şi comercial". A fost redactată de Marcu Feldman (Cîmpeanu), cu concursul elevilor de liceu Elias Schwarzfeld şi S.I. Grossmann. De la nr. 6, conducerea gazetei o preia profesorul de limba română Marcu Rosenfeld, directorul şcoalelor israelite din Iaşi. Printre colaboratori: I. Brociner, Marcu Brociner, dr. K. Lippe, B. Labin. Gazeta a apărut timp de un an.

O nouă localitate se înscrie în istoria presei evreieşti din România, în 1876: Bacău. La 16 septembrie, în acel an, iese nr. 1 din **„Presentului"**, „un ziar consacrat oarecum intereselor generale" dar, în deosebi, problemelor evreieşti. Director era A.L. Löbel, „spirit subtil, de o logică irecuzabilă, adînc cunoscător al iudaismului" (M. Schwarzfeld). Deviza gazetei era „unirea populaţiunilor ca în comun să lucreze pentru prosperitatea statului". Redactor era tînărul I. Rosenzweig (care se va numi ulterior dr. I. Sotec-Leteanu). Printre colaboratori: A. S. Gold, Elias Schwarzfeld, rabinul A. Taubes, M. Schwarzfeld, B. Labin, I.H. Fior. Gazeta a avut un răsunet deosebit în timpul războiului din 1877, cînd a lansat numeroase liste de subscripţie printre evreii din întreaga ţară: numele care şi-au dat obolul pentru război, au acoperit pagini întregi din gazetă. Publicaţia a apărut aproape doi ani.

Dacă pînă atunci aproape toate gazetele evreieşti din România, erau sortite unei existenţe efemere, la 29 iunie 1879 apare la Bucureşti săptămînalul **„Fraternitatea"** care „marchează o eră nouă" atît prin conţinutul cît şi prin durata sa. A fost scoasă de ebraistul Isaac Auerbach şi de publicistul A.S. Gold. Îşi propunea „să dezvolte printre cititorii evrei conştiinţa naţională, respectul legilor şi autorităţii". Organ de luptă pentru „revendicarea dreptului de existenţă a evreilor, pentru egalitatea lor de tratament". A apărut în toiul discuţiilor aprige pentru modificarea articolului 7 din Constituţie (care prevedea drepturi cetăţeneşti numai pentru locuitori de rit creştin). A susţinut cu vigoare campania pentru anularea acestui articol constituţional.

A publicat numeroase studii despre trecutul evreilor în Valahia şi Moldova, corespondenţe din ţară, literatură. Printre colaboratori: Lazăr Şăineanu, dr. M. Beck, M. Schwarzfeld, Iosef Kaufman, N. C. Popper, A. L. Brociner, N Fränkel, Aureliu Turcu, I. Ch. Korn, B. Labin (Botoşani), rabin Avner Kasvan (R. Sărat). După un an, A.S. Gold părăseşte conducerea redacţională şi e înlocuit de dr. M. Beck care la rîndul său, e înlocuit, după scurtă vreme, de Elias Schwarzfeld. Acesta va face din gazetă o publicaţie deosebit de preţioasă. În octombrie 1885, îşi încetează apariţia, căci redactorul publicaţiei, Elias Schwarzfeld, a fost expulzat, tocmai din cauza atitudinii curajoase a ziarului pe care-l conducea.

Plecînd de la „Fraternitatea", A.S. Gold a scos, la 12 ianuarie 1881, gazeta săptămînală (cu zi de apariţie, luni) **„Apărătorul"**, ca organ menit a apăra clasele asuprite fără distincţiune de confesiune sau naţionalitate". Gazeta a fost pusă la dispoziţia mişcării naţionale şi culturale cunoscută sub numele de „Chowewe Zion" care susţinea ideea colonizării Ereţ Israelului. A apărut pînă în mai 1884, la un moment dat, de două ori pe săptămînă, ba chiar, timp de şapte zile, zilnic. Printre colaboratori: Adolf Steinberg, dr. K. Lippe, Marcu Bro-

mînă-Evreiaskă", „foaie literară, comerțială și industrială", Gazeta era scrisă în românește și în idiș. La început a apărut de două ori pe săptămînă, luni și joi, apoi săptămînal; dar n-au ieșit decît 11 numere.

Continuînd ideea publicațiilor bilingve (pentru a interesa un cerc mai larg de cititori și pentru a putea fi consultat și peste hotare), la 1 septembrie 1865, Sigismund Carmelin scoate la Galați **„L'Echo Danubien"**, „comercial, agricol, industrial, artistic și literar", în românește și în franceză (unele articole au apărut și în germană). S. Podoleanu o numește „o gazetă nomadă", întrucît a apărut, succesiv, în diferite localități (Brăila, București), ba chiar și în alte țări (Bruxelles, Amsterdam, Breslau, Budapesta, Paris), cu noi înfățișări și cu titlul schimbat, în funcție de peregrinările redactorului ei. Era o gazetă deosebit de curajoasă. Așa se și explică „nestatornicia" ei. A apărut chiar după decesul redactorului, prin grija familiei, pînă prin 1887.

La 5 noiembrie 1866 a început să apară (în fiecare sîmbătă), la București, **„Viitorulu"**, „jurnal hebdomadar politic, moral, religios, comercial și artistic", întemeiat și redactat de Antoine Lévy, abia venit din Franța. Gazeta, în română și franceză, a apărut scurtă vreme. In același an, la 31 decembrie, același Antoine Lévy scoate, în limba română și în franceză, „L'Espérance" (Speranța). Gazeta apare doar pînă în vara anului 1867, cînd Antoine Lévy nu mai are timp să se ocupe de ziaristică, fiind numit predicator la Templul Coral din București. Cele două gazete ale lui Antoine Lévy au adus o importantă contribuție „la lămurirea problemei evreiești". Lui i se datorește și inițiativa ridicării statuii lui Mihai Viteazul în Piața Universității din București, pentru care, în unire cu conducerea Comunității evreilor, a deschis o subscripție publică în gazeta despre care va fi vorba imediat.

Sub titlul de **„Israelitul Român"** a mai apărut o gazetă la București, la 26 iulie 1868, în limbile română și franceză, de două ori pe săptămînă, marți și vineri. A fost întemeiată de Armand Lévy, consultantul d-rului Iuliu Barasch la primul „Israelitul Român". În această gazetă, Armand Lévy continuă intensa sa activitate în folosul țării, pe care o începuse încă în Franța, unde publicase cîteva broșuri în favoarea unirii Principatelor Române, sau sprijinise alte doleanțe ale țării, „la a cărei renaștere și mărire a lucrat timp de cîteva decenii".

La 16 aprilie 1871 a început să apară la București un săptămînal (iar, în unele perioade, marți și vineri) în limba germană, **„Rumänische Post"**, întemeiat „pentru lămurirea opiniei publice asupra problemei evreiești", de consulul Statelor Unite, B.F. Peixotto. La redactare au ajutat Adolf Stern (care, între altele, a publicat aici traduceri din poeziile mai multor scriitori români: Cezar Bolliac, Alecsandri, Bolintineanu etc.) și fratele său, Leopold Stern.

De la nr. 148, gazeta, acum sub conducerea lui Leopold Stern, începe să apară și în limba română: patru pagini sub titlul **„Rumänische Post"** și patru sub titlul **„Poșta Română"** („ziar politic-sciintific-literar-economic) pînă în iunie 1873, cu colaborarea lui Elias Schwarzfeld și a lui Iulius Schein, vărul lui Lazăr Schein-Săineanu.

De cînd și-a încetat apariția „Gazeeta Romăno-Evreiască", la Iași au apărut gazete sporadice, în idiș, cum a fost seria a II-a (1860) și a III-a (1867) din „Korot Haitim". Tot la Iași, apare la 4 februarie 1872 **„Timpul"**, redactat de profesorul de ebraică M. Hurwitz (în românește și

MARIUS
MIRCU

PRESA EVREIASCĂ DIN ROMÂNIA

Evreii din România ocupă un capitol amplu în istoria presei (mondiale), ei au dat țării și lumii un foarte mare număr de ziariști, unii cu renume deosebit. Aceștia au făcut să apară numeroase publicații, dar noi ne vom limita aici la cele cu caracter evreiesc, apărute în țară.

Pentru începuturi ne-am folosit și de indicațiile furnizate de S. Podoleanu în vol. I din Istoria presei evreiești din România (1938); *de asemenea de* Literatura idiș din România, *de Natan Mark (1971).*

Cea dintîi gazetă (în idiș) a evreilor din Principate avea titlul în ebraică: **Korot Haitim** (Evenimentele timpului). A apărut la Iași de la 10 octombrie 1855, în limba idiș, de două ori pe săptămînă, pînă prin 1871, cu mari întreruperi, popularizînd ideea emancipării. Redactorul gazetei era Fișel-Loewenstein. A publicat și articole în limba română, foarte rar și în ebraică. Gazeta constituie un document istoric deosebit de important pentru acele vremuri.

Tot în vederea luptei pentru emancipare a apărut, la București, prima gazetă a evreilor din Muntenia, **Israelitulu românu,** vineri 22 martie/3 aprilie 1857, întemeiat și condus de savantul dr. Iuliu Barasch. Ziarul apărea săptămînal, în două limbi: românește (litere semichirilice) și franceză. Pentru vremea aceea era un ziar foarte bun, deoarece a avut drept consultant pe cunoscutul gazetar și publicist din Franța, Armand Lévy, devotat filo-român (a conlucrat cu C.A. Rosetti, I.C. Brătianu, frații Golești și alții). Gazeta a apărut timp de șase luni (24 numere).

Un colaborator al **Israelitului român,** ebrasitul Naftali C. Popper, unul din directorii primei școli israelito-române din București, a scos, la 17 mai 1859, împreună cu institutorul C. Cahane, gazeta **Timpul** (Die Zeit — cu caractere ebraice). Apărea în românește și idiș (una din primele tipărituri cu caractere ebraice, din București, de unde confuzia din subtitlu: „Jurnal româno-ebraic") și era imprimată în atelierele „Nifon Mitropolitul". Gazeta apărea în cele două limbi „pentru a face mai lesnicioasă apropierea dinre evrei și elementul românesc". Au apărut numai zece numere.

Se pare că tot în anul 1859 (dar după unii, prin 1854—1856) a mai apărut o gazetă, „o foaie efemeră" la București, **„Et ledaber"**, scoasă de Arie Silberstein, probabil în limba idiș, în orice caz nu în românește.

La Iași, la 12 martie 1859, un activ publicist Marcu Feldman (Cîmpeanu) scoate prima gazetă evreiască din Moldova, în limba țării **„Gazeta Ro-**

me adîncă; aceluia numai îi va fi clar cu adevărat cît de elogioase sînt, în fond, cele cîteva rînduri consacrate lui Cilibi Moise, în a sa **Istorie a literaturii române,** unde vorbeşte despre maximele evreului **„pline de un sănătos umor bătrînesc".**

Sîntem îndreptăţiţi să vorbim despre maturizarea literaturii române, săvîrşită şi prin aceşti doi scriitori singulari, şi în sensul unui **interes sporit pentru o artă rafinată.** Nu fortuit chiar un poet suprarafinat ca Ion Barbu îl avea în mare stimă pe Anton Pann, ale căruj opere, retipărite în perioada interbelică şi postbelică, nu s-au bucurat de audienţă la publicul mare. După cum, iarăşi, nu întîmplător, un poet de rafinamentul lui Macedonski se arăta entuziasmat de „apropourile" lui Cilibj Moise, nereeditate din păcate, apreciate, însă, ca o operă a cărei înţelegere e posibilă la vîrsta matură doar (suprem elogiu!) şi de un alt scriitor rafinat dintre clasicij români: I. L. Caragiale. Să adăugăm la aceasta că şi Sadoveanu, artist de un rafinament extrem, acorda acestor doi scriitori singulari, de formaţie şi factură populară, o consideraţie aparte; că, într-un foarte frumos eseu al său despre prostie, a simţit nevoia expresă de a se referi la ei, elaborîndu-şi maximele în spiritul lor şi într-o manieră care s-o amintească pe a lor, pastişîndu-i într-un fel. S-a exprimat, astfel, pe sine la un mod, în care înaintaşii aceştia ai săi, care nu intenţionau să se exprime pe ei, ar fi exprimat opinia generalizată despre prostie a oamenilor de bun simţ de pretutindeni şi din toate timpurile.

Cilibi Moise, umilul vînzător ambulant, — autorul unei unice cărţulii de „apropouri", cumpărată de ţărani în bîlciurj —, dar preţuit de Macedonski şi de Caragiale, de Sadoveanu şi de Călinescu, ne apare acum în adevăratele sale dimensiuni: un scriitor de un gen aparte, de neconceput aiurea, sintetizînd înţelepciunea populară evreiască, şi care, în literatura română, a îndeplinit, fără intenţie, un rol. Nu de importanţă capitală, dar dintre cele mai pozitive.

veanu) sînt **scriitori singulari,** a căror prezență e de neconceput într-o literatură de veche tradiție. Mai mult, ei par a contrazice însăşi ideea de scriitor, de vreme ce caracteristic pentru un scriitor e nevoia acestuia **de a se diferenția,** de a-şi manifesta propria individualitate, de a fi original; pe cînd scriitorilor de factura lui Anton Pann sau Cilibi Moise le e, dimpotrivă, caracteristică necesitatea **de a-şi anihila individualitatea, pentru a putea deveni exponenți ai unei mentalități şi afectivități generalizate la maxim.** Ei nu se exprimă pe sine, ci exprimă gîndirea şi sensiblitatea unei colectivități atît de largi, încît pare a îngloba umanitatea întreagă. **Ei** nu se vor originali, însăşi ideea de a fi originali îi înspăimîntă, fiindcă nu se consideră individualități, ci inşi omogenizați în masă, făcînd una cu masa, nediferențiați prin nimic din masă.

Într-o literatură tînără — cum era literatura română în epoca respectivă — importanța unor astfel de scriitori, care par a contrazice ideea comună de scriitor, nu poate fi însă subapreciată nepedepsit. **Căci opera lor marchează o deplasare, tranziția spre o altă fază, superioară, începutul unei maturizări şi e dovada peremptorie a unui interes sporit pentru o artă rafinată.** Avem în vedere şi maturizarea **literaturii** şi cea a **publicului,** al cărui gust îl formează.

Maturizarea aceasta se referă, întîi de toate, la **substanța,** alta, superioară, a literaturii, dar şi la **formele noi** pe care le pune în circulație. Trivialelor lamentații lirice, narațiunilor deslînate, compozițiilor didacticiste, predominate în epocă, le ia acum locul o literatură sobră, în care accentul e pus pe meditația asupra esențelor, în care aspectul particular al lucrurilor, al fenomenelor înfățişate cu economie de mijloace, e menit să ne apropie de înțelegerea generalului.

Un Anton Pann, un Cilibi Moise, scriitorii aceştia singulari, de o natură cu totul aparte, **practică un clasicism sui-generis, de factură populară,** care nu se călăuzeşte după un cod anume, elaborat de esteticieni, dar presupune, şi el, **supunerea la regulă.** Regula nu e, în cazul lor, impusă din afară; artistul i se supune, însă, din instinct. Dar clasicismul e — se ştie — — în toate literaturile, vîrsta maturității artistice, iar un Anton Pann, un Cilibi Moise, clasici fără să vrea şi fără s-o ştie, din instinct, prin însăşi formația lor, popular-balcanică la primul, iudaică la al doilea, — contribuie, neintenționat, să admitem, **dar contribuie la maturizarea literaturii române şi a publicului românesc.**

Cui îi e cunoscută prețuirea aparte acordată de esteticianul Călinescu poeziei gnomice pe care, ca poet, a practicat-o el însuşi; cui îi e cunoscut locul important pe care îl acorda, în estetica sa, operelor care exprimă adevăruri generalizate, eterne, şi care inculcă lectorului sentimentul de vechi-

Maiorescu, la spirit critic adică, şi la disocierea valorilor, era mai necesară ca oricînd. Autorul acestei operaţii, de imperioasă reparaţie intelectuală, se numea **Eugen Lovinescu.** În această curajoasă carte a sa, — **Titu Maiorescu şi posteritatea Sa critică** — cu adresă antifascistă foarte clară —, destinată să-şi elogieze maestrul, Lovinescu stabileşte, pentru prima oară, rolul ce-i revine lui Gherea în evoluţia criticii româneşti: **„Gherea e primul nostru critic modern"**, susţine Lovinescu, pentru că, spirit dialectic, el a descoperit că, în pofida aparenţelor, **între critica maioresciană şi cea gheristă există o continuitate, el a înţeles, primul, adevărul că profesorul Maiorescu marca sfîrşitul unei epoci şi că autodidactul Gherea deschidea o alta.** Argumentarea strînsă a unui critic de prestigiul, inteligenţa şi gustul lui Lovinescu, situat, în aceasta chestiune cel puţin, într-o zonă aflată în afara oricăror suspiciuni de subiectivism, de parti-pris, a făcut ca opinia sa să se impună cu autoritate, să se încetăţenească şi să se generalizeze. Ea constituie azi un **loc comun,** un bun cucerit pentru totdeauna. Şi cum, în cel mai important sector al său cel puţin, critica românească se reclamă azi de la ideologia marxistă, ne simţim îndreptăţiţi să susţinem că ne aflăm într-o nouă fază a strălucitei cariere postume a criticului care, la naşterea sa, se numea, asemeni atîtor evrei, Solomon Katz.

CILIBI MOISE

Rolul de pioner nu i se potrivea, desigur, lui **Cilibi Moise,** personaj pitoresc, guraliv negustător ambulant de mărunţişuri prin iarmaroace, uliţe şi localuri, care-şi desfăcea singur, odată cu celelalte mărfuri, cărţuliile cu **„apropouri"**, dictate, se pare, direct zetarului, de vreme ce bănuiala că n-ar fi stăpînit tainele alfabetului latin persistă încă.

Nu se cuvine a exagera, cum erau — s-o recunoaştem — înclinaţi cîndva unii cercetători evrei din România, însemnătatea contribuţiei sale literare. Nu e mai puţin adevărat, însă, că nici atitudinea contrarie nu e indicată, că minimalizarea sau desconsiderarea acestei cărţulii sînt, şi ele, semnul incapacităţii de înţelegere a literaturii, dovada evidentă a unor idei preconcepute şi prejudecăţi. Spre furia adversarilor săi antisemiţi, Călinescu, critic de gust ales, subtil, avînd o înţelegere a fenomenului literar (românesc, cel puţin) deloc obişnuită, vorbea despre **„geniul oral"** al acestui hărţuit de nevoi marchitan cu prăvălia atîrnată de gît, îl aprecia ca pe **„un Anton Pan evreu"** şi considera că **„maximele lui sînt pline de un sănătos umor bătrînesc"**. Sînt cuvinte care ar trebui să dea de gîndit chiar şi celor care nu s-ar arăta dispuşi să le aprobe.

Un Anton Pann, un Cilibi Moise (apropierea aceasta nu-i aparţine în exclusivitate lui Călinescu, au făcut-o alţii înaintea sa, printre ei, şi Sado-

că, atunci încă, el sesizase pericolul superficialității, al pseudoculturii legate de ceea ce astăzi numim mas-media. Gherea, care nu era lipsit de simțul umorului, și se ferea, de aceea, să adopte o poziție încrîncenată, rigidă, **are personalitate** și cînd greșește. Cu atît mai mult, cînd se află pe linia adevărului. Și s-a aflat adesea.

Influența sa enormă în epocă și după aceea, așa se și explică. Și ea nu trebuie circumscrisă la elevii săi declarați, adepți ai marxismului. Conducător, el însuși, de școală și teoretician al poporanismului, G. Ibrăileanu — mentorul **Vieții Românești**, revistă de mare prestigiu și reală autoritate —, îi este, el însuși, discipol, deși, în ultima fază a activității sale, încearcă să se distanțeze de maestrul căruia, la un moment dat, intenționa să-i încredințeze chiar conducerea revistei de care și-a legat existența. Un alt discipol care, în pofida prejudecăților sale antisemite, n-a încetat nici o clipă să-și manifeste admirația pentru dascăl, — dar un discipol care n-a înțeles esența însăși, spiritul operei lui Gherea și l-a trădat involuntar — e Nicolae Iorga. Critic, acesta, inadecvat, superficial și lipsit, cînd se îndepărtează de textele vechi, de orice gust, care diagnostica eronat și opere și autori (deși în Sadoveanu, debutantul, a intuit, primul, un scriitor adevărat) și profesînd convingeri dintre cele mai reacționare, desuete, dar care, prin revista **Semănătorul**, a inițiat un curent și a exercitat, în anume pături ale intelectualității, rurale îndeosebi, o influență ce nu poate fi desconsiderată.

În perioada interbelică, însă, opera lui Gherea avea să intre într-un con de umbră, datorită împrejurării că elevii lui Maiorescu dețineau acum poziții puternice și în Academie și în universități și într-un important sector al publicisticii literare, dominau, într-un fel, viața spirituală a țării. Datorită, mai ales, faptului că atît „maiorescienii" cît și „gheriștii" aveau — cu toții — o viziune eronată asupra personalității și contribuției criticului de la **Contemporanul**, că ei vedeau numai un singur aspect al activității sale, legat, acesta, **de opoziția sa la maiorescianism**, că nu înțelegeau că Gherea, **opunîndu-se lui Maiorescu, l-a confirmat într-un fel și l-a continuat creator.** Expresie plenară a acestei poziții e atitudinea lui G. Călinescu din **Istoria literaturii române de la origini pînă în prezent** (1941), părtinitoare, injustă, aceasta, și minimalizatoare, deși autorul constată undeva că studiul consacrat lui Coșbuc e interesant, că „observările asupra eroticii poetului (...) sînt de oarecare pătrundere" și că „importanța istorică a criticului nu trebuie neglijată".

Cel care avea să pună ordine în lucruri, să restabilească adevărul, avea să fie, paradoxal, un urmaș declarat, fidel în spirit, nu în literă, ca Dragomirescu, al lui Maiorescu. Iar aceasta, într-o carte consacrată lui Maiorescu și menită să mențină viu spiritul maiorescian într-o vreme (era în plină dictatură fascistă) în care confuzia valorilor era totală și o întoarcere la

firmat, completat şi continuat creator. Astfel se face că el a înţeles **primul,** şi încă de la începutul activităţii sale, **că evoluţia literaturii nu anulează funcţia criticii,** dimpotrivă, creează condiţii adecvate pentru exercitarea ei. Apreciind importanţa criticii culturale, al cărui ultim şi strălucit reprezentant a fost mentorul „Junimii", Gherea a înţeles că, odată epuizată această critică, numită de el judecătorească, va fi înlocuită cu alta, aplicată la obiect, şi a avut curajul de a-şi fi luat asupra-şi sarcina de **pioner** al unei astfel de critici — **moderne, complete,** — de a fi fost **primul exeget,** stîngaci uneori, dar serios totdeauna, al lui **Eminescu, Caragiale** şi **Coşbuc,** de a fi depistat şi explicat cauzele unor fenomene literare din epocă (decepţionismul, curentul eminescian), de a fi fost **primul** care să atragă atenţia asupra pericolului idilismului rural (**Al. Brociner ca deScriitor al vieţii ţărăneşti**) şi asupra primejdiei reprezentate de literatura tezist-şovină, subliniind, prin contrast, meritele „cosmopolitului" Maiorescu.

De o desăvîrşită onestitate intelectuală, pe Gherea îl caracterizează **efortul de a se obiectiva,** de a nu se lăsa călăuzit de factori exteriori valorii reale a operei discutate, de idei preconcepute. Obiectivitatea aceasta explică de ce criticul „Contemporanului", consacrînd ample studii lui Eminescu, Caragiale şi Coşbuc, n-a scris un rînd despre poeţii aparţinînd şcolii sale, precum Neculuţă, iar pe Pincio şi Beldiceanu îi pomeneşte doar o singură dată, şi atunci în trecere, în cadrul unei lungi înşiruiri. Contrar falşilor săi discipoli, Gherea nu concepea îndrumarea literară ca o acţiune menită să stînjenească libera dezvoltare a personalităţii creatorului, nu intenţiona să-l falsifice pe scriitor, impunîndu-i abordarea unor teme pentru care n-are inclinaţie sau a unei problematici care nu-i e familiară, nu-i recomanda la modul imperativo-administrativ folosirea anumitor procedee.

Opiniile sale despre realism, străine simplismului, concluzia la care ajunge în articolul **O problemă literară,** în legătură cu noile manifestări ale artei moderne („disprețul devine absolut ridicol, cînd noul curent începe să fie reprezentat prin artişti cu adevărat şi real talent"); faptul că nu admitea existenţa unui raport direct între progresul social şi cel artistic, că vedea, ca şi Călinescu mai tîrziu, în critic, un scriitor care foloseşte, drept personaje, scriitori şi opere, că manifesta un anume, sănătos scepticism faţă de eficienţa însăşi a actului critic, — toate aceste convingeri, alimentate de o lectură susţinută şi la zi, de bun simţ şi o intuiţie adesea pătrunzătoare, o inteligenţă aplicată şi un spirit de discernămînt treaz, dovedesc virtuţi ale unui critic autentic. La care trebuie neapărat să mai adăugăm una, esenţială: Gherea e primul critic care încearcă să înscrie literatura română în context universal, care-şi permite să compare, în felul lui, stîngaci uneori şi abuziv în cazul unor scriitori minori, pe creatorii români cu scriitori valoroşi de peste hotare. Intuiţia lui Gherea e probată, de asemenea, de faptul

mai întîi, ca marxist apoi. Om de o mare generozitate, înzestrat cu o putere de muncă excepțională, deschis noului, cu, pentru acea vreme, un larg orizont, ținîndu-se la curent cu mișcarea de idei pe plan mondial, și informat, ca nimeni altul atunci în România, în legătură cu evoluția literaturilor europene, Gherea era dotat cu o inteligență vie, o gîndire dialectică, o uimitoare capacitate de a se adapta realităților în zone dintre cele mai diferite. O probează, întîi de toate, eforturile sale de doctrinar (el n-a fost doar un popularizator al gîndirii marxiste) și militant socialist (e creatorul Partidului social-democrat român, al cărui program l-a elaborat) de a aplica marxismul la condițiile concrete din România, și, în consecință, de a studia aprofundat realitățile românești, lucrarea sa sociologică, **Neoiobăgia**, fiind, și astăzi, una de referință pentru toți cercetătorii evoluției societății românești. O dovedește capacitatea sa de a descoperi, la timpul oportun, mutațiile intervenite în viața socială și politică și de a-și revizui, în funcție de aceste schimbări, poziția. Calitățile acestea explică nu numai rolul pe care l-a avut în mișcarea muncitorească din România, ci, totodată, marele prestigiu de care s-a bucurat în cadrul Internaționalei a doua.

Nu mai puțin concludentă pentru mobilitatea lui spirituală, pentru capacitatea sa de orientare, pentru spiritul de inițiativă și curajul său intelectual e imprejurarea că, dintre toți marxiștii epocii, Gherea a fost primul — **înaintea** lui Plehanov, acesta avînd, desigur, alte posibilități și un orizont mai larg, **înaintea** lui Mehring și Lafargue, figurînd, și ei, printre întemeietorii criticii literare marxiste — care a încercat să aplice materialismul istoric la studiul fenomenelor literare. Și nu fără succes, cum o dovedește faptul esențial că **a apreciat just fenomenul de răscruce în care se afla atunci literatura română, sarcinile noi pe care evoluția ei fericită le punea criticii literare.**

Pentru a-l înțelege pe Gherea care nu stăpînea, la început mai ales, limba română, și care avea, ca orice critic, și naivități și îngustimi, și a emis, asemeni oricărui critic, și unele aprecieri eronate, și scria uneori prolix, utilizînd formule mult prea familiare — nu e suficient să-l comparăm cu publiciștii care, în epocă, se dedaseră aceleiași îndeletniciri, deși — cum arată G. Călinescu, nedrept cu Gherea — o astfel de comparație l-ar favoriza mult. Căci **Gherea e mare prin orientarea lui generală**, care dovedește un acut simț al realităților literare și o anume suplețe metodologică. Datorită acestei orientări, el s-a impus ca un **îndrumător literar**, ca un **șef de școală**, ca un **director de conștiință**.

Prezentat adesea într-o lumină necorespunzătoare, falsă, care-l aplatiza, nu numai de adversari, ci și de discipolii săi declarați, care nu l-au înțeles, i-au nesocotit flagrant cele mai prețioase lecții, Gherea, pe de o parte, **s-a opus lui Maiorescu**, iar, pe de alta, mai mult decît credea el însuși, **l-a con-**

la aceleaşi concluzii. Cu singura deosebire — de o însemnătate aparte, însă, printre altele şi pentru că infirmă aserţiunea călinesciană, după care „detaşarea de teză" ar fi „meritul singular al dramei", — că marele prozator nu lasă, precum dramaturgul, impresia falsă că i-ar acorda lectorului (spectatorului) libertatea de a opta între două soluţii, — ci trage el însuşi concluzia ce se impune: renegarea nu e posibilă, sfîrşeşte inexorabil în tragedie. În drama lui Ronetti Roman, Manasse e cel care moare; în nuvela lui Sadoveanu piere, însă, pasionata Haia, o altă ipostază a Leliei, ca pentru a adeveri anume proorocirea bătrînului înţelept Manasse. **Nuvela Haia Sanis se constituie, astfel, ca un epilog epic, singurul logic, al dramei Manasse.** Bătrînul murise, pare a ne spune Sadoveanu, nu pentru că se contestaseră valorile ce constituiau însăşi raţiunea existenţei sale (era doar convins, ca nimeni altul, de valabilitatea lor eternă), ci penru că vedea, într-un moment în care cecitatea îi lovise parcă pe toţi, tragedia inexorabilă a cărei victimă avea să fie frumoasa lui nepoată.

Abia acum, cînd sîntem în posesia mărturiei unui atare scriitor, care, deşi de dimensiuni universale (în viziunea lui, încap, laolaltă, îngemănate, şi Orientul şi Occidentul), întruchipează la gradul cel mai înalt, psihologia poporului său, îi potenţează la maxim virtuţile; abia acum cînd ne-am convins că un scriitor de măreţia aceasta, îi e, totuşi, pe undeva, într-o privinţă măcar, fie chiar într-o singură carte a sa numai, *) îndatorat creatorului lui Manasse; abia acum putem realiza într-adevăr, în toată amploarea, în toate semnificaţiile ei, importanţa înrăuririi exercitate de scriitorul evreu, şi aprecia just caracterul acestei înrăuriri. înrăurire care priveşte nu doar dramaturgia română pe care a revoluţionat-o, ci literatura română, considerată în întregul ei. Putem deduce, şi pe această cale, pornind de la aceste date, însemnătatea aparte a locului pe care-l deţine evreul Ronetti Roman în istoria acestei literaturi, de unde patamalagii huligani, posesori de titluri şi lucrări, au încercat în van să-l expulzeze.

C. DOBROGEANU GHEREA

Un pionier e şi C. Dobrogeanu-Gherea (Solomon Katz), refugiat politic din Rusia, unde desfăşurase o intensă activitate revoluţionară, ca narodnic

---

*) In realitate, la un examen mai atent, se constată că şi Levi Tov din romanul **„Paştele blajinilor"** şi Cubi Lubiş Filosof din **„Nicoară Potcoavă"**, capodoperă a literaturii române, descind, într-un fel, pe o cale ocolită, din eroii piesei lui Ronetti Roman. Şi dacă faptul nu e evident chiar la o primă vedere, aceasta se explică numai prin originalitatea lui Sadoveanu, care, clasic în accepţia cea mai înaltă a termenului, îşi pune amprenta puternicei sale personalităţi pe tot ce a ştiut asimila de la alţii, într-atît, încît împrumuturile îşi schimbă calitatea şi sfîrşesc prin a-i aparţine.

aceasta constă tragismul situației lor) să comită cea mai cumplită dintre fărădelegi: renegarea de sine.

Nu e cazul, într-un studiu de natura celui pe care-l efectuăm acum, să insistăm asupra modului în care autorul conduce desfășurarea conflictului (au făcut-o, de altfel, alții, la vremea potrivită, un Mihail Dragomirescu, pentru a mă referi la un nume bucurîndu-se de autoritate în anume cercuri), asupra calităților evidente ale portretistului care era, a frumuseții monologului rostit de Manasse, de o intensitate aparte, tragică. Şi nici chiar asupra posibilităților pe care piesa aceasta le-a oferit unor actori de primă mărime — Manolescu, în rolul lui Manasse, era superb, — de a-şi valorifica aptitudinile excepționale, deşi faptul nu e lipsit de importanță chiar pentru înțelegerea evoluției artei spectacolului în România. Trebuie, însă, să menționăm neapărat că **drama Manasse era destinată unei strălucite cariere şi în alt sens, că ea a exercitat o influență considerabilă asupra a numeroşi scriitori care i-au urmat lui Ronetti Roman, că situații, personaje, idei, uneori întreaga problematică a acestei prime, în literatura română, drame de idei, au fost mereu reluate în alte creații.** Cînd afirm aceasta, nu-i am în vedere numai pe scriitorii, merituoşi sub anume aspecte, dar care, în anume împrejurări, se dovedesc simpli epigoni ai marelui dramaturg. Căci, dacă epigonismul mărturişte despre **amploarea** influenței unui scriitor, nu e mai puțin adevărat că nu acest fenomen ne poate oferi o idee adecvată asupra **profunzimii** înrăuririi sale. Despre o înrăurire profundă a unui scriitor asupra urmaşilor ne e permis să vobim numai în eventualitatea în care ea s-a exercitat asupra altui creator autentic, a unei personalități puternice, a determinat apariția unor opere originale şi de incontestabilă valoare.

E evident, bunăoară, că Ianke, personajul din piesa lui Victor Ion Popa — **Take, Ianke şi Kadîr** (lucrare animată de bune intenții, şi de mare succes, dar viciată de sentimentalism, lipsită de dimensiune dramatică) — e o copie palidă, stîngace după portretul plin de culoare şi mişcare al pitorescului misit Zeilig Şor, pictat de Ronetti Roman.

O mărturie, ca aceea pe care ne-o poate furniza Victor Ion Popa (sau oricare alt scriitor de dimensiunea lui) nu poate fi respinsă; nu e, însă, edificatoare chiar pentru înrăurirea exercitată de Ronetti Roman. Pentru aceasta, trebuie să apelăm la mărturia unui scriitor de valoarea excepțională a lui Mihail Sadoveanu. Care, dînd curs unor preocupări constante lui, definitorii pentru el (motivul mezalianței revine obsesiv în opera sa), reia, în întregul ei, în excelenta nuvelă **Haia Sanis**, problematica abordată în **Manasse**, şi o tratează din perspectiva sa, nu diferită, însă, fundamental — şi aceasta e foarte important — de cea a dramaturgului care-l elogiase pe bătrînul Manasse. O tratează din perspectiva sa, cu mijloacele specifice artei sale, altele, firește, decît cele ale lui Ronetti Roman, **dar pentru a ajunge**

Ar fi, însă, eronat să apreciem valoarea piesei în funcție doar de succesul enorm pe care l-a avut în epocă. Deoarece, dacă am face, o clipă, abstracție de prezența atunci a unui comediograf de valoarea excepțională a lui I. L. Caragiale, ar însemna să raportăm opera lui Ronetti Roman la lucrările insignifiante care figurau, în acea vreme, în repertoriul teatral, alcătuit cu precădere din vodeviluri, ieftine melodrame, comedioare de duzină și adaptări stîngace. Ar însemna să-i acordăm piesei **Manasse** o valoare relativă numai, cînd un critic și istoric literar, capabil de entuziasme, dar avar tare în elogii, și dintre cei mai precauți, ca G. Călinescu, vorbea totuși despre **„valabilitatea absolută a dramei lui Ronetti Roman"** și considera că **„figura lui Manasse e o creație puternică, grandioasă"**.

Nu doar la epoca în care a fost scrisă, se cuvine, deci, raportată creația lui Ronetti Roman, ci la eternitate, **Manasse** fiind o operă perenă, sortită să înfrunte veacurile. Și care, în dramaturgia română, a săvîrșit o adevărată revoluție, un cutezător, fericit salt înainte. **Ronetti Roman e un pionier, Manasse fiind, în literatura română, prima dramă de idei.** Iar după opinia lui Mihail Sadoveanu, **„cea mai bună"** dintre ele. **Singura,** în orice caz, pînă la apariția lui Camil Petrescu, autorul dramelor **Jocul ielelor** și **Danton,** care, și el, ținea să-și mărturisească admirația pentru înaintaș, deși nu se considera și, într-un fel, nici nu era — căci alta e problematica pieselor sale de idei și alta e tehnica sa — discipol al lui Ronetti Roman.

Dezbătînd, sub multiplele ei aspecte, problema, vai! încă de actualitate, a asimilismului, Ronetti Roman face, în **Manasse,** istoricul a trei generații de evrei, situate, fiecare, în altă lume parcă, deși conviețuiesc în aceeași societate. Nici o comunicare autentică nu e posibilă între aceste generații, angajate într-un conflict surd, mai întîi, pe care convenienețele și anume relații de ordin afectiv îl ascund o vreme, dar care, pînă la urmă, se va declanșa cu o forță aparte și va provoca ravagii.

Prima, reprezentată de bătrînul Manasse, personaj de o mare noblețe sufletească și cu o adîncă înțelegere a vieții, care știe să discearnă, în jocul înșelător al aparențelor, esența fenomenelor. E, aceasta, o generație atașată profund valorilor iudaice, trăind intens aceste valori, justificîndu-și prin ele însăși existența. Cea de a doua, întruchipată de bancherul Nisim, menține un contact pur formal cu aceste valori, s-a îndepărtat, de fapt, de ele, și viețuiește într-un univers situat undeva în afara oricărei spiritualități, unde banul a rămas unica valoare. Cea de a treia generație, în sfîrșit, a naivei Lelia și a fratelui ei, profesînd un vag socialism, a asimilat lacom noile valori, la temelia cărora — ei nu-s conștienți de asta — se află tot valorile iudaice, și sînt decișI să reconstituie, dar într-un alt mod, universul spiritual al bunicului. Din nefericire, au pierdut legătura cu tradiția iudaică și sînt, de aceea, dispuși (chiar dacă n-au sentimentul că ar face-o — și în

umile, nu păreau să justifice o atare ținută. Dar care, pe măsură ce ne îndepărtăm de epocă, se dovedește a fi din ce în ce mai îndreptățită. Fiindcă timpul, care spulberă toate falsele valori, n-a făcut decît să confirme valoarea acestor bărbați. Ei se numesc Ronetti Roman, C. Dobrogeanu-Gherea și Cilibi Moise.

★

RONETTI ROMAN

Nobilă figură RONETTI ROMAN! Omul s-a bucurat de prietenia lui Eminescu, marele poet întreținînd relații strînse și cu alți evrei, precum Mozes Gaster, dar care, refractar oricărei înnoiri, visînd o reîntoarcere imposibilă cu cîteva secole în urmă, într-o societate pe care o considera eronat patriarhală și, dintre toate, cea mai adecvată firii poporului său, se afirma pe plan ideologic și politic ca un xenofob extremist și profesa, în ziaristică, antisemitismul. De prietenia, iarăși, și de admirația **constantă** a altui clasic român: I. L. Caragiale. Cu atît mai surprinzătoare această constanță, dacă ținem seama de caracterul versatil al lui I. L. Caragiale omul (mărturii despre acest cusur al său ne produc contemporani dintre cei mai serioși, aflați în tabere opuse, ca Maiorescu și Gherea) și de maliția sa nereținută, căreia i-au căzut victime pînă și cei mai apropiați amici ai săi, un Delavrancea sau Vlahuță, și care, pur și simplu, îl tortura pe Zarifopol, salvat, pînă la urmă, ca prin minune, unei astfel de situații penibile. Împrejurarea că un Caragiale era nevoit, în raporturile sale cu Ronetti Roman, să-și domine caracterul, că Eminescu își depășea, cînd se afla în contact cu el, prejudecățile antisemite, vorbește, ea însăși, despre forța morală pe care o iradia personalitatea acestui evreu, descendent al unei familii galițiene stabilite în Moldova. Poate mira atunci faptul că Mihail Sadoveanu, el însuși admirator al scriitorului evreu, intelectual cu vederi înaintate, care considera antisemitismul o boală rușinoasă, a ținut să-și exprime public mîhnirea că un om de noblețea sufletească a lui Ronetti Roman a putut fi jignit, fie și involuntar, de un ofițeraș sec, debitînd slogane antisemite, numai pentru a-și da importanță?

Prestigiul scriitorului depășea, însă, prestigiul omului. Căci, de la început, prin piesa sa **Manasse**, Ronetti Roman s-a impus ca un dramaturg format și de o forță impresionantă. Piesa s-a bucurat, în epocă, de un succes aparte, figurînd în repertoriul teatrelor, fiind mereu reluată, făcînd săli pline, iscînd vii discuții nu doar în cercul restrîns al oamenilor de teatru, al specialiștilor, dar și în public (organizarea de procese literare în jurul acestei drame, era, în epocă și multă vreme după aceea, un fapt de ordinul obișnuitului). Iar aceasta, în pofida opoziției ferme, care lua și forma unor agitații de stradă, de extremă violență adesea, organizate de profesioniștii antisemitismului, influențînd o însemnată categorie a studențimii.

cele mai puerile pretexte, emancipării politice și civice a evreilor, reclamată, aceasta, insistent de puterile europene, cu excepția Rusiei țariste, se înțelege. **)

Afirmarea evreilor în literatura română, într-o perioadă care a premers emancipării lor politice (dobîndită, aceasta, tîrziu, în urma unei lupte susținute ce a reclamat eforturi deosebite, o tactică suplă și sprijin hotărît din partea unor influenți factori politici din afară), constituie un fenomen cu totul singular, de excepție, *a cărui importanță aparte nu poate fi desconsiderată de nici un cercetător obiectiv. Nu numai fiindcă demonstrează* vechimea *acestei contribuții și* continuitatea *ei în timp, ci, mai ales, fiindcă însăși prezența evreilor în literatura română, putea constitui un argument, și dintre cele mai convingătoare, în favoarea acordării egalității politice cu ceilalți cetățeni ai țării; fiindcă însăși contribuția lor la dezvoltarea spirituală a poporului român justifica deplina lor emancipare, contestată atunci — violent adesea, abil alteori — chiar de către oamenii politici români care se angajaseră solemn, prin semnarea unor tratate internaționale, să le-o acorde.*

Izbitor e și un alt fenomen, în afara căruia nu sînt posibile justa înțelegere a rolului obținut de evrei în literatura română, aprecierea obiectivă a aportului lor însemnat la dezvoltarea și înnoirea acestei literaturi, explicarea înrîuriii pe care ei au exercitat-o: încă de la începuturile ei, prezența evreilor în literatura română e puternic resimțită, are repercursiuni dintre cele mai fericite asupra evoluției ei ulterioare. *Căci nu prin autori modești, de mîna a doua, încep a se afirma evreii în literatura română, ci prin* personalități de primă mărime, *creatori ai unor opere valoroase în sine, dar valoroase, totodată, prin aceea că deschid noi, pînă atunci nebănuite orizonturi scriitorilor contemporani, literaturii în întregul ei; prin critici de autoritate, care pun în circulație idei noi și impun literaturii o nouă și care se va dovedi mai fecundă* direcție. Încă de la început, evreii se afirmă în literatura română ca pionieri. Și spre meritul lor, se realizează ca atare. *Ca pionieri sau ca niște scriitori care, fără să-și asume un atare, împovorător rol, pregătesc, favorizează, totuși, prin opera lor,* o deplasare, tranziția *spre o altă epocă marcînd, aceasta, începutul unei maturități artistice. O maturitate despre care mărturisește și* substanța, *alta, mai densă, a literaturii și* rafinamentul *scriitorilor.*

Nu timizi, deci, nu complexați au intrat evreii în literatura română; și nu pe scara de serviciu s-au strecurat ei aici. Ci prin intrarea principală, prin poarta de onoare a acestei literaturi, ca niște bărbați demni și pe deplin conștienți de valoarea lor creatoare, și-au făcut ei apariția în această literatură. Nici statutul lor politic, de ființe marginale, tolerate, nici situația socială, dintre cele mai precare, a unora dintre ei, nici îndeletnicirile lor cotidiene, dintre cele mai

---

**) Rusia, de altfel, în calitatea ei de „putere protectoare", a creat, prin Regulamentul Organic, fundamentul juridic al antisemitismului românesc. După Regulamentul Organic, numai locuitorii de confesie creștină puteau dobîndi cetățenia română.

CONTRIBUȚIA EVREILOR LA DEZVOLTAREA LITERATURII ROMÂNE

EUGEN LUCA

Considerată din perspectiva noastră, alta, mai adecvată, decît cea a înaintașilor care au încercat să studieze fenomenul în perioada interbelică sau în anii sumbri ai fascismului și persecuțiilor rasiale, și care adesea se rezumau doar la întocmirea unor tabele bibliografice (incomplete și acelea), unde figurau de-a valma scriitori de reală valoare, simpli amatori sau condeieri văduviți de orice talent și de orice înțelegere a conceptului de artă literară, — considerată din perspectiva contemporană, care e și istorică *și* estetică, *contribuția evreilor la făurirea, îmbogățirea continuă și înnoirea literaturii române, ca și la promovarea constantă a valorilor ei *), nu poate fi apreciată fără a ne raporta la trei factori. De natură, aceștia, a evidenția cu claritate și* caracterul *și* valoarea *acestei contribuții, contestată zgomotos sau omisă intenționat în studiile lipsite de ținută științifică, elaborate de cercetătorii înrobiți antisemitismului. De natură a reliefa, totodată,* ideea de continuitate; *de continuitate* în timp *și de continuitate* în spirit. *De continuitate în timp, căci, în cei circa o sută de ani în care contribuția evreilor la făurirea și dezvoltarea literaturii române s-a făcut simțită, activitatea lor nu s-a întrerupt nicicînd, n-a cunoscut pauză, hiatus, nici măcar în anii prigoanei legionare și antonesciene. De continuitate în spirit, eforturile — conștiente, în cele mai frecvente cazuri, inconștiente uneori — ale scriitorilor evrei — îi am în vedere pe creatorii autentici —, oricît de deosebiți între ei, vizau nu doar un* spor valoric, *important și acesta desigur, ci și crearea unor valori de* o altă calitate, *altfel spus,* înnoirea permanentă, *și prin problematică și prin modalitatea de a aborda, prin tehnica artistică, a literaturii române,* sincronizarea *ei cu marile literaturi,* desprovincializarea *ei.*

Se cuvine subliniat, mai întîi, faptul că evreii încep să se afirme în literatura română înainte de a fi dobîndit drepturi politice, *într-o vreme în care existența lor, în cadrul statal al României, nu era reglementată prin nici un statut juridic și cînd reprezentanți dintre cei mai autorizați ai celor două partide de guvernămînt — liberalii și conservatorii — se opuneau cu înverșunare, folosind*

---

*) Ar trebui elaborat odată și un studiu consacrat rolului împlinit de editorii și traducătorii, în genere, de colportorii de literatură evrei, în afirmarea și propagarea valorilor literaturii române în România și dincolo de hotarele ei.

specificul judaismului sefard şi al comunităţilor orientale din ţările islamice. Israelul a depus multe eforturi pentru a obţine sinteza între aceste două forme ale judaismului şi a crea, astfel, o cultură specific israeliană, care să nu lichideze totuşi valorile caracteristice ale nici uneia dintre comunităţile componente ale noului Israel.

Pînă la al doilea război mondial, judaismul Europei de răsărit a îndeplinit o misiune dinamică în viaţa naţională. Şi aceasta, în pofida împrejurării că revoluţia rusă, din noiembrie 1917 a rupt de trupul judaismului marea comunitate evreiască din această ţară, care, în fapt, izolată de viaţa naţională evreiască. Judaismul rus a fost izolat şi cu timpul s-a atrofiat pe tărîm naţional. Aşa cel puţin apăreau lucrurile unui cercetător superficial. Evreii sovietici n-au avut posibilitatea de a exprima sentimentele lor naţionale, trebuind să le menţină ascunse în adîncul sufletului.

Al doilea război mondial a provocat cea mai teribilă catastrofă naţională: lichidarea de către criminalii nazişti a şase milioane de evrei, o treime din poporul nostru. Şi ei formau partea cea mai importantă a iudaismului Europei de răsărit, căci includea aproape întregul iudaism polonez.

Cînd vorbim astăzi, în a doua jumătate a anilor 70, despre influenţa iudaismului european, ne referim, bineînţeles, nu la evreii care mai trăiesc astăzi — pe plan geografic — în Europa de răsărit. Precum am spus, cea mai mare parte dintre aceşti evrei au dispărut odată cu fumul care s-a înălţat din crematoriile lui Hitler. În Polonia au rămas doar cîteva mii de evrei — cei mai mulţi dintre ei bătrîni, care nu mai îndeplinesc nici o misiune în viaţa generală evreiască. Din păcate, nici la evreii sovietici nu există o viaţă dinamică naţională, pentru că nu li se permite.

Rămîne însă influenţa acelor evrei originari din Europa de răsărit, care s-au salvat, pentru că au emigrat în ultimii 80—90 de ani, s-au răspîndit în diferite ţări din lume, au creat acolo diferite comunităţi evreieşti şi au contribuit în mare măsură la dezvoltarea vieţii evreieşti în noile lor centre.

• • • • • • • • •

fost puse bazele tribului evreiesc din Europa de răsărit, care a cuprins cu timpul în afară de Polonia, Lituania, Rusia albă, Volinia şi Ungaria şi România. Aici, evreii au obţinut pentru o vreme, posibilităţi de a duce o viaţă mai mult sau mai puţin stabilă. Aici au fost create condiţii pentru dezvoltarea unei creaţii evreieşti specifice. Judaismul Europei de răsărit a devenit leagănul tendinţelor moderne de emancipare naţională a poporului evreu. Una din cauzele acestei dezvoltări a fost concentrarea masivă de evrei în Europa de răsărit. Această concentrare a început în secolul 16, şi a atins punctul culminant în a doua jumătate a secolului 19, cînd populaţia evreiască din această regiune a cuprins 75 la sută din numărul total al evreilor din lume.

Din 1880 — ca urmare a înrăutăţirii situaţiei economice şi politice a maselor evreieşti din Europa de răsărit, şi mai ales din marele imperiu ţarist — începe o epocă de emigrări în masă a acestor evrei către apus, şi îndeosebi către America. Aceste emigrări au produs schimbări radicale în împărţirea comunităţilor evreieşti în lume. Intre anii 1881—1939, circa 5 milioane de evrei au părăsit casele lor din Europa de răsărit, creînd noi comunităţi evreieşti în ţări de peste Ocean (America de Nord, America de Sud, Africa de Sud). De asemenea, s a mărit substanţial işuvul evreiesc din Eretz Israel. În comunităţile nou create evreii au adus cu ei modul lor de viaţă, valorile lor naţionale şi culturale. Aceste valori au exercitat, mulţi ani o influenţă hotărîtoare asupra vieţii noilor comunităţi.

La izbucnirea celui de-al doilea război mondial, harta iudaismului mondial arăta cu totul altfel decît cu circa şase decenii în urmă. În Europa de răsărit erau concentraţi doar 46 la sută din evreii din lume (în locul celor 75 la sută, cîţi au trăit în această regiune cu 60 de ani în urmă); în Europa de vest — 14 la sută; în cele două Americi, Africa de Sud şi Australia — 32 la sută; iar în Orientul Apropiat, 8 la sută.

În acest răstimp a început să se dezvolte işuvul evreiesc în Eretz Israel, datorită valurilor de alia. Nu era vorbă, de astă dată, de o simplă emigrare similară, celorlalte. Emigranţii erau animaţi de un ţel măreţ: construirea unei patrii şi a unei vieţi noi: refacerea independenţei evreieşti. Şi în această măreaţă acţiune, iudaismul din Europa răsăriteană a îndeplinit o misiune dominantă. Evreii proveniţi din această regiune au pus bazele statului evreiesc. Fără a intra în detalii, nu putem să nu arătăm că elementele pionereşti (haluţiene) din Europa de răsărit au adus o contribuţie aparte, specifică la structura socială şi culturală a işuvului care s-a creat. După formarea Statului Israel, au venit în ţară o mare parte din evreii din Orientul Apropiat, care toţi laolaltă, reprezintă azi mai mult de 50 la sută din întreaga populaţie a Israelului.

ÎNTÎLNIREA ÎNTRE DOUĂ CULTURI

Şi astfel s-a produs întîlnirea între două culturi şi două stiluri de viaţă: pe de o parte, specificul judaismului din Europa de răsărit, şi pe de altă parte,

ITZHAK

KORN

Lumina iudaismului Europei de răsărit

Fragment

În admirabilul său eseu despre „Evreul din Europa de răsărit", Avram Iehoşua Heşel scria: „Va veni o zi cînd va fi recunoscută lumina care a iradiat din judaismul Europei de răsărit. Această epopee a fost „Cîntarea cîntărilor" istoriei celor două mii de ani de Galut evreiesc."

Acest citat uşurează înţelegerea rolului imens pe care judaismul din Europa de răsărit l-a jucat în istoria Galutului nostru.

Atunci cînd privim retrospectiv istoria evreiască din ultimele două milenii, constatăm că judaismul din Europa de răsărit s-a cristalizat ca urmare a peripetiilor evreieşti care, timp de secole, au schimbat geografia şi demografia evreiască. Ajunge să menţionăm că de la distrugerea celui de-al doilea Templu (anul 71 al erei noastre) şi pînă în secolul XI, 80 la sută din evreii din lume trăiau în Orientul Apropiat. Abia mai tîrziu au început pribegirile către Spania, Germania şi Franţa, unde au fost create comunităţi evreieşti mari. Poporul evreu începe să se stabilească în Europa de vest, şi acest act coincide cu o ciocnire serioasă între iudaism şi creştinism. Ciocnirea cu lumea creştină a provocat pierderi grele acestor comunităţi între secolul 13 şi sfîrşitul secolului 15. Majoritatea comunităţilor din Anglia, Germania, Franţa, şi în cele din urmă Spania, au fost greu lovite. Unele au fost chiar lichidate. În această epocă furtunoasă, s-au produs pribegii noi şi evreii au emigrat, despărţindu-se în cele două ramuri importante ale poporului evreu: sfaradimii şi askenazimii. Acei care s-au refugiat din Spania şi Portugalia, îndreptîndu-se către provinciile imperiului otoman (dar şi către Olanda, Franţa şi Anglia), au creat ramura sefardă. Cei fugiţi din Germania şi Franţa s-au stabilit în Polonia şi au pus bazele comunităţii din Europa de răsărit, — ramura askenază.

Şi în Polonia evreii au avut de suferit prigoane şi şicane din partea autorităţilor şi a populaţiei majoritare. Au fost timpuri cînd această duşmănie a luat formele cele mai sălbatice, soldîndu-se cu masacrarea a sute de mii de evrei (ca în epoca „Tah Şitat" — adică anii 1648—1649, cînd bandele lui Bodgan Hmelniţki au masacrat comunităţi evreieşti întregi). În pofida acestor suferinţe, au

specifică doar evreilor originari din România. Or, experiența aceasta trebuie reliefată, pentru a se putea trage concluziile utile pentru unificarea într-un unic tot ale comunităților componente ale poporului nostru.

În acest prim număr al magazinului nostru istoric mă voi opri la un singur aspect al acestei probleme, un aspect, unic, și el, în felul său. Precum se știe, evreii originari din România aparțin ramurii „askenazite" esteuropene, a poporului nostru. Dar, în cadrul evreimii din România, a existat, în regiunile vechiului regat mai ales, și o comunitate spaniolă. Această comunitate și-a păstrat, pe tot parcursul existenței sale, caracterul, stilul ei de viață, cultura proprie și riturile religioase.

Istoria a înregistrat, însă, diferite puncte de contact între cele două comunități și chiar intenții de unire a comunității sefarde cu cea aşkenazită, mai ales în vremuri de restriște. S-au înregistrat procese evolutive care au apropiat pe conducătorii comunității sefarze de aceia din tabăra aşkenazită. Au existat și căsătorii între perechi din cele două eidoturi. E acesta un capitol de mare importanță în istoria evreilor din România și e păcat că este prea puțin cunoscut. Această experiență poate fi și ea, utilă societății israeliene contemporane.

În paginile magazinului „Șevet Romania", ne vom strădui să centralizăm documente din istoria evreilor din România a căror însemnătate depășește cadrul unui singur „trib", „șevet". Sîntem conștienți de răspunderea mare ce ne-am asumat-o și care presupune o mare trudă și scrupul științific.

În speranța că vom îndeplini misiunea, prezentăm cititorilor noștri cel dintîi număr al publicației „Șevet Romania".

I. K.

construirea patriei noastre, trăsăturile sale caracteristice, profilul său specific.

Fenomenele sociale, economice şi culturale din viaţa acestei comunităţi au îndeplinit rolul unor factori esenţiali ai existenţei însăşi a evreilor din Europa răsăriteană. Constatăm însă, cu regret, că istoricii poporului evreu au avut acces la foarte puţin material informativ despre viaţa evreilor români. Aceasta, deoarece majoritatea informaţiilor, documentele, s-au scris şi păstrat numai în limba română. E o îndatorire de onoare a noastră de a salva acest material, de a-l oferi cercetătorilor, istoricilor.

Evenimentele din ultimul secol au avut repercursiuni dintre cele mai puternice asupra vieţii evreilor din România, sfîrşind prin a schimba însăşi structura, profilul însuşi al acestui „trib".

Această comunitate care, în preajma celui de-al doilea război mondial, număra peste 800.000 de suflete, a fost supusă unor puternice zguduiri care au împuţinat-o numeric, au lovit-o în însăşi existenţa ei. Baza sa principală a constituit-o evreimea din vechiul regat. O cotitură importantă în istoria „işuvului" din România s-a produs la sfîrşitul celui dintîi război mondial, cînd evreilor din vechiul regat li s-au alăturat cei din Basarabia, Bucovina şi Transilvania. După 1918, comunitatea evreiască din România a fost alcătuită din patru grupe distincte, avînd, fiecare, specificul său. Aceste grupe s-au influenţat reciproc din punct de vedere cultural şi, astfel, cu vremea, s-a închegat o unitate comunitară. În perioada interbelică, au existat în România diferite „triburi" de evrei, avînd fiecare alte obiceiuri şi alte concepţii. Obiectivul conducătorilor evrei era de a găsi o cale de înţelegere şi colaborare, în pofida diverselor influenţe culturale străine (română, rusă, austriacă, maghiară). Care au fost rezultatele eforturilor, desfăşurate pe parcursul a două decenii? — iată o întrebare, de primă însemnătate, pe care, cred eu, trebuie să ne-o punem şi la care trebuie să aflăm un răspuns. Căci o atare experienţă e, într-adevăr unică, de excepţie,

Cuvînt înainte

Considerăm necesar să se acorde o atenție sporită istoriei comunității evreiești din România. Căci istoria acestei comunități (Şevet Romania) constituie o sursă dintre cele mai importante pentru înțelegerea diferitelor aspecte ale vieții evreilor din răsăritul Europei, care, în ultimele generații, au îndeplinit un rol esențial în definirea profilului specific al poporului nostru.

Editînd „Şevet Romania", nu intenționăm să ne opunem nimănui, nu negăm, nu punem sub semnul întrebării, nu minimalizăm eforturile altora, care activează în acest domeniu. Am inițiat această publicație numai din dorința de a acorda un interes sporit descoperirii izvoarelor şi cercetării istoriei evreilor din România, de a mobiliza, în acest sens, noi forțe, de a face cunoscute documente inedite şi a elabora, pe baza lor, studii care să ne permită o înțelegere adecvată a dezvoltării acestui trib.

Au existat, e adevărat, în ultimii ani, diverse tentative de a face cunoscute anume momente din istoria evreilor din România. În pofida acestor eforturi, însă, istoria tribului nostru constituie, pentru cercetători, un teren ca şi virgin. Aşa se explică hotărîrea H.O.R.-ului de a-şi asuma răspunderea acestei misiuni, de o importanță aparte. Asumarea acestei responsabilități decurge din obligația acaparatoare pe care o avem față de evreii din România, față de cei care au rămas în țara lor de origine şi față de cei care se află printre noi, în Israel. Avem obligația morală să oferim tuturor fiilor acestei comunități posibilitatea de a-şi cunoaşte trecutul; şi avem obligația morală de a face cunoscut întregului popor al Israelului, istoria „tribului nostru", aportul său la dezvoltarea iudaismului şi

SHEVET ROMANIA שבט רומניה

ÎN ACEST NUMĂR

	Pag.
I. K. — Cuvînt înainte	5
ITHAK KORN — Lumina iudaismului Europei de Răsărit (fragment)	8
EUGEN LUCA — Contribuția evreilor la dezvoltarea literaturii române	11
MARIUS MIRCU — Presa evreiască din România	23
RAOUL SINIOL — „Cahal Grande" (O mărturie dispărută din trecutul evreilor spanioli din București)	55
SIMON SCHAFFERMAN — Figuri din trecut: *Abraham Cohen Bucureșteanu*	59
Documente... Mărturii...	64

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2024

Prețul unui exemplar: **15 lire** — Abonament anual **60 lire.**

În numărul viitor, „ŞEVET ROMANIA" se va ocupa de contribuţia evreilor originari din România la clădirea şi consolidarea Statului Israel.

Tipografia „LAHAV" reh. Hamasger 60, tel. 36564

„De întotdeauna am gîndit că trebuie să facem cunoscută comoara spirituală a iudaismului din România. Acolo a fost leagănul evreiesc, în Moldova ca şi în Basarabia atît de bogată în „idişkeit". Acolo au fost izvoarele spiritului evreiesc al acestui „şevet", trib. Acolo s-a auzit cîntecul specific „şevetului". Dece să-l aducem la tăcere? Trebuie să facem ceva!"

IACOB GROPER

COLEGIUL DE REDACȚIE: Jean Cohen, Eugen Luca, Iţhak Korn, S. Schafferman, A.B. Yoffe, Meir Zait.

Secretar de redacție: Aharon Gal-Goldenthal

SHEVET ROMANIA

Publicație periodică de istorie a iudaismului din România

1

MAI 1977

Editată de „Hitahdut Olei Romania din Israel" str. Eilat 8 — Tel Aviv